

ГЛІБ ЛАЗАРЕВСЬКИЙ

МОЛОДІСТЬ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

БІОГРАФІЧНЕ ОПОВІДАННЯ

**Bozhena & Oleh Iwanusiw
8 Strath Humber Court
Islington Canada M9A 4C7**

МОЛОДІСТЬ ЛЕСІ УКРАЇНКИ.

Neca Ykpainka

ГЛІБ ЛАЗАРЕВСЬКИЙ

МОЛОДІСТЬ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

БІОГРАФІЧНЕ ОПОВІДАННЯ

ВИДАННЯ „УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОСУ”,
Винніпег, Канада,
1943

216

Printed by the Ukrainian Publishing Company of Canada, Limited

I.

У нічному вогкому повітрі відчувався вже ніби натяк на провесну. Буйний західній вітер дуднів серед похилених голих мокрих дерев, скиглив у суточках поміж будівлями та на їхніх піддашшах і нещадно шарпав напіввідірваним шматком бляхи на даху будинку, кидаючи об стіни його цілі потоки дощу, змішаного з снігом.

Крізь щілини віконниць падало вузьке проміння світла на потемнілі кучугури напів-розсталого снігу.

Світилося тієї гупої ночі тільки в цій кімнаті невеликого будинку в одній з садиб повітового міста Новгород-Волинського, давнішнього Звягеля.

У кімнаті тій, освіченій великою нафтовою лампою з глухівської порцеляни Міклашевського, біля старовинного столу з карельської берези, сиділи дві жінки.

Одна з них, в білому очіпку з білими стрічками на посивілому вже волоссі, в срібних окулярах на тонкому носі ще гарного обличчя, моторно шмигаючи дротами, плела малесеньку панчішку, час від часу клопотливо поглядаючи на свою сусідку. А та, зовсім ще молода, гарна чорнявка, подібна до першої, пообкладалася на столі книжками, словниками, папером і перекладала твори Шпільгагена українською мовою.

Гуло поза вікнами, вдаряли іноді не цілком щільно причинені віконниці та голосно ритмічно стукав мідяний маятник великого старовинного гданського годинника, теж з карельської берези.

Раптом у середині в годиннику щось заворушилося, засичало, загуло і з великим напруженням прохрипіло дванадцять разів.

Стара жінка схаменулася і звернулася до молодой:

— Чи не час вже і до ліжка, Олю? Ну, як себе почуваєш?

— Цілком добре, мамо, — посміхнулася білими зубками молода, — та ви не турбуйтеся, раніш як за тиждень нічого не буде. Справді лягайте, мамочкс, я теж зараз кінчатиму.

Оля підвелася з стільця, широка сіра сукня ще більш підкреслювала ненормальну повність її невеличкої постаті.

Трохи перехилиючися з боку на бік вона підійшла до стіни, на якій висів старовинний у бронзовій рямці пересувний календар і пересунула на ньому цвяшки.

На календарі означилося: рік 1871, 14 лютого, субота. Потім підійшла вона до матері.

— Йдіть, ідіть, мамо, лягайте, то справді вже запізно, а я, така безсовісна, затримала вас. Божечку, що то на дво-рі діється!?

Мати засвітила свічку і всупроводі дочки вийшла до сусідньої кімнати, де, поруч з великою канапою з приготованою для неї постіллю, стояло маленьке ліжечко, на якому, розчервонівшися у сні, розкинувся чорнявий хлопчик років двох.

Неначе почувуючи на собі погляди матері та бабусі, він заворушився кризь сон.

— Спи, Мишечко, спи, — промовила Оля, нечутно цілуючи спітніле хлопчичове чоло.

Сказавши добраніч матері, Оля пішла і собі готуватися лягати спати, але прибираючи ще свої книжки, вона раптом почула відомий їй уже два роки тому, цілком несподіваний гострий нестерпний біль. Біль цей не проходив, навпаки припадки його все частішали і міцнішали.

Стискуючи зуби Оля з свічкою у тремтячій руці ввійшла до спальні, де на широкому ліжку, похрапуючи, міцно спав її чоловік з яснорудавим волоссям та такими ж вусями та борідкою на досі ще з літа осмаленому обличчі.

Знаючи, як треба його будити, дружина взяла його за ногу, й справді зараз же розплющилися невеликі сірі очі, хвилину вони дивилися незрозуміло, але вже опам'яталися, вже втямили в чім річ, навіть раніше ніж дружина щось йому промовила.

Спішно одягаючися, як це вміють робити мисливці та військові, чоловік водночас заспокоював перелякану дружину:

— Головне, Олю, не хвилюйся, все буде гаразд, зараз буде лікар....

І за декілька хвилин він енергійно будив у кухні челядь.

Робив він це не голосно, навіть ніби не поспішаючи, але видно було, що цей пан жартувати не любить і челядники це добре знали.

— Ганно, запали в печі, Каролю, зараз же верхи на сірому по лікаря Плавського....

І в відчинені сінешні двері вдерся, загудів вітер, вкинувши разом з собою цілу стіну мокрого снігу, освітленого ліхтарем. І зараз же щезло в цій хуртовині на подвірі маленьке жовте світло від ліхтаря в руках Кароля, що біг до стайні.

А господар уже будив тещу.

— Та чую, чую, Петре Антоновичу, — говорила вона взуваючи щойно скинуті пантофлі, — а Оля казала, що ще не раніш, як за тиждень.

У відхилені двері їдальні просунулося перелякане обличчя Кароля.

— Пане, ключі від стайні десь задів Владек...

— Зараз же розбивай колодку, — виразно прошепотів йому господар, і Кароля вже не було в хаті...

А господар був уже біля дружини. І у всіх його діях, у всіх його словах почувалося так багато міцної, надійної любови, що маленька Оля горнулася до його теж невисокої, але широкоплечної, кремезної постаті, з вірою, що це її справжня оборона від всього лихого.

Проте стара Ганна виманила господаря до їдальні, куди знову в відхилені двері просунулося мокре від снігу схвильоване обличчя Кароля.

— Пан лікар Плавський хворі, лежать у ліжку і не можуть прибути...

— Тихше, — прошепотів йому господар, але теща почувала вже доповідь Кароля.

— Ось ви завжди так, Петре Антоновичу, ну щоб заздадегідь не потурбуватися про акушерку, про лікаря, ну що його тепер робитимемо?!

Запитливі перелякані великі Оліні очі теж були повні сліз:

— Заспокойтесь, Єлисавето Іванівно, — рішуче стримав зять тещу. — Оля навіть не любить лікаря Плавського. Каролю, негайно по лікаря Мечниківського, та хутко мені...

І не встиг господар закінчити своїх слів, як грюкнули сінешні двері...

Боялася челядь пана господаря, а водночас і обожала свою молоденьку пані господиню.

Засмаглі прикушені уста, сльози в очах, холодний піт на чолі, тремтячі руки, які дослівно вчіпилися в руку чоловіка — все це красномовно говорило про нестерпні страждання молодої істоти.

Мати, куховарка й покоївка самі з сльозами в очах та в голосі, метушилися біля поліжниці, і тільки чоловік її жартував з них, пестливо посміхаючись до дружини, проте набрякла зморшка на чолі говорила про напруження його нервів, його волі.

В їдальні почулися важкі кроки підкованих чобіт Кароля.

В мокрому кожусі, з мокрою шапкою в руках, залишаючи калюжі за собою, він зважився сам ввійти до їдальні.

Ну, і що? — трохи неспокійним голосом запитав господар, вийшовши до нього.

— Пана лікаря Мечниківського нема в місті, вони ще позавчора виїхали на повіт і не повернулися...

— Сідай на вороного і по лікаря Завадського.

Знову грюкнули двері, пояснішало вже на дворі, відріжнялися в темряві обводи будівель, дерев...

А господар в сінях пошепки казав спритному Владкові, щоб він негайно розшукав бабу-повитуху і негайно привів її.

Входячи потихеньку навшпиньки до їдальні, господар здивовано почув якийсь дивний звук, якесь нявчання. Не встиг він ще добре усвідомити звідки це, в чім саме річ, як назустріч плачучи й сміючись вибігла теща і кинулася просто йому в обійми, повторюючи: "з дочкою, дорогий Петре Антоновичу, з дочкою."

Відсторонив тещу господар і одним рухом опинився в спальні, де в якомусь тумані він побачив тільки дорогі очі, що, ніби перепрошуючи за турботи, посміхалися йому втомлено-щасливо:

— Дочка, білявочка в тебе, — прошепотіли бідні уста.

Схвильований до краю господар, боючись навіть доторкнутися дружини, вийшов до їдальні. Погляд його упав на годинник, що показував 4 години і 40 хвилин.

В домі продовжувалася метушня, але вже метушня щаслива, майже весела.

А за декільки хвилин до їдальні знову ввійшов Кароль.

— Пане, — прошепотів він, побачивши господаря, — і пан лікар Завадський не можуть приїхати, вони теж хворі.

І здивовано побачив Кароль, що його пан обернувся до нього, посміхаючися.

— І не треба тепер цих лікарів, Каролію. Піди до кухні, випий чарку на здоровля новонародженої панночки. . . .

Отак голові Новгород-Волинського зїзду мирових посередників Петрові Антоновичу Косачеві та його дружин Ользі Петрівні народилася друга дитина — дочка.

II.

На північних кордонах України, де саме стикаються те риторії трьох націй: української, російської та білоруської, серед безмежних жовтих пісків, глинястих земель, вкритих улїтку скрізь білою гречкою та блакитним льоном, оточене березовими та сосновими лісами, далеко від залізниць та великих шляхів, біля Судниківського болота — колишньої річки, розташувалося невеличке старовинне місто Мглин, чи за місцевою вимовою Амглин.

На одній з плоских безбарвних, з курними деревляними хатками без садків, під рідкими березками околиць, мав невелику садибу капітан російського війська, Антін Петрович Косач.

Найстарший з його дітей, Петро, що народився року 1840, закінчивши стародубську гімназію, вступив до київського університету на правничий факультет.

Разом з найближчими своїми університетськими товаришами, Олександром Лашкевичем, багатим паничем старого українського роду з Новозибківщини, та Миколою Константиновичем, походження з-під Чернігова, Петро Косач незабаром пристав до так званого українофільського руху, брав активну участь у навчанні по українських недільних школах для дорослих у Києві, у виданні “метеликів” — популярних книжечок українською мовою для народу, а згодом, разом з цими ж товаришами ввійшов до складу Київської Української Громади, де їх жартовливо прозвано: Лашкевича — волхвом, Косача — волхвцом і Константи-саду голови зїзду мирових посередників Новгород-Волин-новича — войхвичем.

Близько зійшовся тоді Косач, зберігши ці сердешні стосунки на все вже життя, з членами Громади: Драгомано-

Дїставшись незабаром по закінченні університету повим, Житецьким, Беренштамом, Старицьким, а особливо з Лисенком, з яким певний час навіть мешкав разом у тій же садибі, де містилося помешкання Драгоманових.

За минувший рік по наших відділах провадилася чима

ського повіту та виїхавши туди, Петро Косач частенько завітав до Києва, до своїх приятелів, а особливо до притульного помешкання Драгоманових.

Далеко на південь від Мглина, майже в самому осередку, сказати в самому серці України, на високому зеленому узгір'ї понад срібним Пслем, що, неначе та гадюка, крутиться широкою долиною аж у бузкову імлісту далечінь, біліє своїми вкритими соломою хатками, своїми невеличкими міщансько-козачими дімками, своїми старосвітськими садибами панів та підпанків, цілком захованими у гіллястих тінистих садках, старовинне, гетьманське ще місто, Гадяче.

А по тім боці Псла, на неосяжнім просторі, теж біліють у темнозелених гайках села, майоріють по них бані церковок, золотіють поміж селами ниви, де-не-де підносяться задумливо-мітичні могили, синіють далекі бори.

І чи не найкращий краєвид на десятки верстов відкривався з так званої Драгоманівської гори, що висунулася вперед, побіч крутого взвозу від річки до міста.

На цій горі, в глибині зарослого болиголовом, берізкою та спорищем подвіря, обсадженого від вулиці струнками тополями, приховався під старими акаціями та шовковицями невеличкий білий під солому дімок на два комини, з дерев'яним ганком — це садиба представника давнього українського шляхетського роду Драгоманових.

Петро Якимович Драгоманів, скінчивши року 1824 одну з найбільш привілейованих шкіл в Росії, петербурзьку школу права, що завжди, крім доброї загальної освіти, давала можливість зробити блискучу службову кар'єру, став урядувати у Петербурзі.

Але вже 1838 року молодий ще, високий, синьоокий красунь з буйним чорним чубом, зачесаний у модний кок на високому чолі та з голеним обличчям, Петро Якимович у ранзі урядовця VIII кляси, повернувся до свого родовища.

Чи не повелося йому в Петербурзі з приводу участі брата Якова у декабристському рухові, чи просто потягла його на Україну така властива кожному українцеві туга за рідною землею, невідомо.

Родова Драгоманівська садиба в селі Будишах під Гадячим перейшла до старшого з братів, Олексія, Петро ж набув собі у Гадячому невеличку садибу, перебудувався там і оселився, клопочучися аж до смерті біля свого не дуже то великого господарства, пишучи українські вірші, збираючи

українських пісень, пишучи різні меморії та записки мовами російською, українською, французькою, німецькою та англійською, охоче допомагаючи в правничих справах місцевому населенню.

Він був одружений з гарненькою панночкою сусідкою, Єлисаветою Іванівною, з невеличкого Цяччиного хутора, майже непомітного серед зелених байраків та дубових гаїв. Єлисавета Іванівна аж до кінця свого довголітнього життя розмовляла тільки українською мовою, вміла підписати тільки своє прізвище і вже в старому віці змінила своє ім'я — старосвітське Єлисавет на звичайне Єлисавету. Проте читати любила Єлисавета Іванівна дуже.

Чималою сімейкою нагородив Бог Петра Якимовича та Єлисавету Іванівну: Михайло, Іван, Варвара, Ольга, Олена, Олександр.

І всі вони зростали тут, у цій садибі, виплекувалися серед гадяцького повітря, під гадяцьким сонцем, наскрізь просякнуті українською природою, українськими звичаями. українською мовою.

Старший з них, Михайло, що народився 1841 року, скінчив полтавську гімназію та історично-філологічний факультет київського університету, де його й обрано потім на доцента при катедрі загальної історії.

Надзвичайно здібна людина, він, приєднавшись також до українського руху, став незабаром за найдіяльнішого та найвпливовішого члена Київської Української Громади.

Високий, стрункий, з довгуватим темно-русявим волоссям та борідкою, трохи подібний до виображень Христа, Михайло Драгоманів одружився 29 серпня 1864 року з приятелькою своїх юнацьких років, красунею Людмилою Михайлівною Кучинською з хутора Кучинщини, під самим Гадячем.

17 жовтня 1865 року народилася їм синьоока Лиди.

По смерті Петра Якимовича, чи як уже прозивали його — старого Драгоманова, Михайло заопікувався п'ятнадцятирічною сестрою Ольгою та дев'ятирічним братом Сашею, забравши їх до Києва. Хлопчика віддано до II-ої гімназії, а дівчину — до зразкового пансіону для шляхетських дівчат мадам Нельговської, який містився на розі Університетської (потім Великої Володимирської) вулиці та Бібіковського бульвару і в якому мусів Михайло навзамін давати безплатно лекції.

Кожної суботи, кожного передсвята поспішала Оля Драгоманівна великим пустирем перед червоним будинком-велетнем університету до рідного для неї помешкання обожуваного брата Миші в будинку Войцехівського на Мало-Жандармській вулиці.

Чимало гостей вчашало до Драгоманових.

І побачили тут уперше одно одного: невеличка, струнка, сіроока чернявка Оля і теж невисокий, але розлогий у плечах, з яснорусявим волоссям, борідкою та вусами Петро Косач.

Беручи участь у завжди нескінчуваних розмовах про українські та громадські справи, користався Косач з кожної нагоди зайвий раз ніби непомітно кинути довгий погляд на гарненьку пансіонерку, зайвий раз перекинутися з нею кількома словами.

І дивно змішувалися в цих, завжди цікавих для них обох розмовах “литвинська” вимова Косача з милозвучною гадацькою говіркою Олі.

Але не тільки байдики біла ця вісімнадцятьлітня панночка. Вона, за допомогою брата, вміщала вже свої фейлетони до петербурзьких газет, вона, за порадою ще шкільного братового товариша, молодого поета Михайла Старицького, перекладала українською мовою з французької казки Андерсена.

Проте по різні поради в цих своїх письменницьких справах зверталася Драгоманівна не до головного свого авторітету — брата Михайла, не до Старицького, а до зовсім не письменника, до голови Новгород-Волинського зїзду мирових посередників, Косача. Та й той теж завжди ділився з нею всякими своїми зїздовими та посередницькими переживаннями.

Надвечір 28 липня 1868 року у невеличкій дерев'яній церквці села Пирогова під Києвом, у присутності декількох родичів і друзів та цілого натовпу зацікавлених селян відбувся шлюб Петра Косача й Ольги Драгоманівни.

А вийшовши з душно́ї церковки на вільне придніпрівське повітря красуня молода у високо пов'язаній уквітчаній хустці на голові, у розкішно вигаптованій та вимережаній по-гадацькому сорочці, у по-гадацькому аж на дев'ять вусів ушитій червоній шовковій корсетці, вкритій добрим намистом з дукачами, у гадацькій червоній у чорнобрівці плахті з парчевою запаскою та в червоних сап'янцях

на мідяних підковках з мідяними цвяшками на закаблуках, щиро притулилася до свого дружини.

Так вони вийшли з церковки, де їх поблагословлено на спільне життя: він поважний, розсудливий з своєрідним гу мором, трохи замовчазний, трохи може занадто тайливий з міцною волею, таємний учень Нікодим щодо українства з певним відтинком скептицизму. Вона — весела, жвава, палхка як вогонь, непосідлива — чисте живе срібло, відверто визнаючи своє стихійне українство, відверто ненавидячи всіх ворогів його, з незломною вірою в майбутнє України.

По шлюбі молоді виїхали до Новгород-Волинського, де молоденька пані зразу ж опинилася на чолі місцевого бо-монду.

Але не захоплювало це пані Косачеву, вона більше цікавилася вісцевою книгозбірнею, цікавилася в кого з знайомих яких можна позичити книжок, читала поступові поважні книжки а вночі майже по-дитинному захоплювалася своєю найулюбленішою лектурою, пробуючи тримати це в таємниці — описами ріжних мандрівок.

Вона продовжувала перекладати українською мовою казки Андерсена, разом і з французької і з німецької мови.

Зразу виникала у неї симпатія до людей, які з співчуттям говорили про українську мову, про українські пісні, звичаї, національність.

Але по-дитячому зраділа молоденька пані головиха, одержавши з Києва від Драгоманових подарунок-капелюх київської моди та зимові чобітки, не стерпіла вона і зараз же пішла покрасуватися в них по майже безлюдних, засипаних снігом вулицях цього ведмежого кутка, невеличкого, мало що подібного до міста, Новгород-Волинського.

Проте і до ведмежих кутків зазирає щастя, і з почуттям такого великого переживаного щастя писала девятнадцятилітня панійка до своєї маленької племінниці: “скажи мамі і татові, моя чорнобрива Лидю, що за Вами всіма дуже і дуже скучила одна молодичка Оля, а як вони питають, чия Оля, то скажи Косачева”.

На весні 1869 року народився Косачам первак, синьоокий чернявенький Миша — на честь дядька.

Пестливо виховувала виплекувала маленька молода мати під ніби непомітним, але безупинним наглядом чоловіка.

А згодом вона знову взялася за переклади українською мовою, взялася перекладати Шпільгагена.

На Різдвяні Свята 1870 року до Новгород-Волинського приїхала Єлисавета Іванівна і залишилася гостювати у дочці та зятя поки не прийде на світ новий внучок чи внучка.

III.

Прибуття нового члена родини ще збільшує щастя подружжя Косачів.

І з почуттям такого щастя вилежувала молода мати з новонародженою, як то годилося, певний речинець у цілком темній кімнаті.

Єлисавета Іванівна, свідомо своєї відповідальности, керувала всім хатнім господарством. Петро Антонович забув навіть про улюблене своє полювання, якнайскоріше повертався зо служби до дому, вигрівався біля грубки і казав на решті Миші, що не зводив з нього жадібно нетерплячих очей: “ну, ходім, ходім, подивимося на сестричку, але памятай, тримайся стиха.”

І Миша, схопивши батькову руку, навшпиньки разом з батьком входив до темної спальні.

Там він, призвичаївшись до темряви, з мовчазним захопленням дивився на цю живу лялечку, цілком побожно.

А коли ця лялечка починала тоненько піскотіти чи плакати, Миша аж заносився від захвату, стискував з усіх своїх сил батькову руку, мовчки переносив погляд своїх поширених очей з сестри на батька та на матір і безупинно переступав на місці ноженятами.

Єдине, що трохи засмучувало ясний та щасливий настрій Ольги Петровни, це було те, що риси маленького личка новонародженої скоріше нагадували щось Косачівське ніж Драгоманівське. Бо як не кохала Ольга Петрівна свого чоловіка, але завжди, у себе в середині, вважала, що Драгоманівський рід, все Драгоманівське, значно вище за цих мглинських Косачів.

Маленьку охрестили на бажання Ольги Петрівни Ларісою, за хрещеного батька був старий Антін Петрович Косач, за хрещену матір — Єлисавета Іванівна.

І почали в дома звати Ларісу Лосею.

Перші мотиви колискових пісень мами, що доходили до свідомости маленької Лосі, були виключно українські.

І перші слова, які починала розуміти Лося, чи виходили вони від найпестливішої, найулюбленішої істоти, що являла собою дослівно все, що утотожнювалася з найніжнішою назвою — першим вимовленим у житті слова “мама”, чи промовляла їх, ці перші слова, велика людина, що так зручно гойдала Лосю та підкидувала своїми міцними руками, що поцілувала шорсткими устами та відповідала назві тата, чи чула Лося їх, ці перші слова, від маленького, такого їй близького Миші, всі ці перші слова були виключно українські.

Під невідступним піклуванням мами, починала маленька вже ставати на ніжки, починала вже тупати за Мишею. І наскільки завжди діти були разом, то і стали їх називати разом — “Мишолосіє”.

Кидала великі тині порцелянова лямпка на круглому столі, ритмічно стукав маятник годинника, не зводив очей з мами, спершися підборіддям на покладені на столі руки, Миша, притулилася до мами маленька крихка білявочка, забули всі вони трое, що чекають вже на дітей постелені ліжка....

І явився по темних кутках притульної теплої кімнати прудконогий Ахиль, що викликав на герц мужнього Гектора; мандрував з таким небезпечними пригодами моторний парубок Еней; сурмів у свій ріг Ролянд у долині Ронсевалю; тлумив сарацинів Ричард Левове Серце на чолі своїх хрестоносців; гуло буйним життям Запоріжжя і старий Бульба чинив суд над зрадником батьківщини, красунем Андрієм, а потім і сам гинув, привязаний до дуба, але вратувавши своїх....

Петрові Антоновичу доводилося закликати до порядку, нагадувати про пізний час....

А по обіді, коли батько лягав відпочивати у себе в кабінеті на канапі, діти сідали біля нього, і палкий мисливий, ніби знехиттю починав оповідати їм про густі шумливі волинські бори, такі тихі взимку, говорив їм про ранки на поліських багнах, говорив, як живуть зайчики, лисички, як виють вовки, як токує глушець, як засипляє на зиму ведмідь, як реве розгніваний князь поліських пуц — лось....

Аж страшно було, коли стара Ганна в кухні, чи Кароль чистячи коні, чи Владек розпалюючи грубки, чи дівчина сапаючи доріжки в садку, оповідали про інше лісове населен-

ня, про гарненьких мавок, про зелених мокрих русалок, про волохатих лісовиків, про того, що греблі рве, про того, що в скелі сидить. . . .

І співала мама дітям своїх гадяцьких пісень, і співано навколо дітей пісень місцевих, волинських.

А ще виховувала малих Косачів сама волинська природа, ще дика, таємнича, але повна ніжної задумливої поліської краси і за часів білої пухнатої зими, і буйно квітнучої весни, і зеленого гарячого літа, і червоно-золотої осені. . . .

Приїздили до Косачів і гості. Радісно одягалися діти, чекаючи на приїзд з Києва дядька Михайла, дядини Людмили і такої милої, такої пестливої для них Лиди; привезуть, як завжди, такі цікаві подарунки, весело буде! . . . Чути вже здалека дзвінок поштових коней, вже батько, і мама, і Миша на ганку, вже підїздить ввесь у куряві повіз, і Лося не може стерпіти, вона біжить до садку, видрапується на невисоченьку, добре їй знану яблуньку і чекає, чуючи, як стукотить її маленьке серце.

А коли на садовому ганку з'являлися постаті милих гостей, кричала Лося назустріч їм тоненьким своїм голоском: — Е, я на дереве!

І тут то і розпочиналося найцікавіше, бо ні мама, ні батько не могли зняти її з дерева, а міг це тільки зробити вищий за них дядько Михайло.

А потім підхоплювали Лесю за руки Лидка і Миша, бігли до хати, а там розпочиналося стрибання з стіла на стілець — найвеселіша гра у Стрибогів. . . .

Так само як завжди світила лямпка, так само як завжди стукав маятник, коли мама посадила зацікавлену Лосю поруч себе і розпочала вчити її читати. Це легко прийшло Лосі, й за якийсь час вона вже сама прочитала книжку, ця перша книжка був метелик — видання Київської Української Громади “Про земні сили” Михайла Комаря.

Але якийсь неспокій завітав за останніх часів до Косачевої хати, часто про щось розмовляли поміж собою батько та мати, замкнувшись в батьковому кабінеті, і виходила звідти мама з заплаканими очима.

Повернулися в червні року 1876 з своєї чергової подорожі до Києва батьки дуже засмучені, і сказала мама дітям, що не тільки дядько Михайло, який ще взимку виїхав з Києва, але й дорога дядина й улюблена Лидка нескоро вже

тепер завітають до них, що виїхали вони також з Києва кудись далеко, далеко і то надовго, надовго....

І коли побачила маленька Лося сльози на маминих очах, вибігла з їдальні, заховалася у куточок поза своїм ліжком і гірко плакала з приводу свого першого, зовсім ще подитячому відчутого горя.

Охоче погодилася Лося на пропозицію мами навчитися писати, щоб власноручно написати до дядьків, і, сидючи на покладених на стілець товстих книжках за маминим столиком, аж висунувши язичка від напруження, написала Лося свого першого твору на папері, написала друкованими, трохи ще фантастичними, трохи на власний зразок, літерами першого в житті листа, листа до Драгоманових за кордон, до Женеви, підписавшись з власної ініціативи вперше Леся, переіменувавши себе в такий спосіб і зрікшись попередньої Лосі.

Цього листа відправлено в коперті тільки з Мишиним листом, без листів дорослих. Діти були з цього надзвичайно втішені: Миша довго зосереджено-поважно сидів на батьківському фотелі, а Леся, виблискуючи оченятами та зубами, все крутилася по килиму, сміючися та повторюючи: "ось розпечатають та й побачуть, що тільки наш лист надійшов".

По першій книжці була друга, там третя, Леся все більше захоплювалася читанням, любила читати і наголос, велике вражіння почали робити на неї римовані рядки.

І по обіді, коли батько лягав своїм звичаєм відпочивати, вона вже пропонувала прочитати йому щось, ставала перед ним і піднесши руку, штучно низьким голосом мелянхолійно починала:

"Гей, козаче-тумо,
Горда пишна думо,
Нейме моє серце тобі віри"....

Особливо подобався Лесі цілком незрозумілий для неї вираз Куліша "тумо". Цей переклад Міцкевичевої "Русалки" був перший вірш, якого Леся виучила напам'ять.

На весну приїхала до Косачів погостювати бабуся Єлисавета Іванівна. Вона почала вчити свою малу хрищениц шити, що та робила з великою охотою.

Напочатку квітня, у відсутність батьків, надійшов завжди нетерпляче очікуваний лист з швейцарськими пошто

вими марками. Єлисавета Іванівна розпечатала його і перші слова, які вона прочитала наголос, було оповіщення дядька Михайла про те, що до них, Драгоманових, прибув новий драгоманець.

Не стала вона далі читати, і дуже втішилися і бабуся, і внучка, з такої милої новини. Особливо раділа Єлисавета Іванівна, що нарешті Миші народився син. Але ж яке було розчарування, коли повернулися з міста батьки, і мама, навіть не скинувши верхнього одягу та капелюха, вичитала в дальшому листі, що Драгомановим народилася дочка і що її тільки жартом називав драгоманцем дядько Михайло.

І коли по обіді умістилися поруч на канапі з шиттям бабуся й внучка, не стерпіла Єлисавета Іванівна і почала:

— От бідні Миша і Людмила — друга дочка! Ну, нехай вже здорова буде! А все ж краще, коли б був хлопець!

Навіть кинула шити шостилітня Леся.

— А хіба ж, бабусю, дівчина не людина? Вона теж народжується від людини. Адже ж дівчата не для краси лише родяться, бувають хоч і некрасиві дівчата, а розумні і на все здатні.

І бажаючи висловити з цього приводу співчуття своїй несправедливо ображеній новій кузині, Леся поспішила до маминей кімнати і заявила про своє бажання писати листа до Женеви. Дістала аркушик поштового паперу у кліточку, олівець, — уміла, звичайно, Леся й атраментом писати, та тільки не любила, занадто плямує він руки.

Не великий був той лист, але змістовний: “А що Ваш там драгоманець? Чи здоровий? Я не знаю, чи вміє Ваш драгоманець говорити. Леся”.

Коли ж Ольга Петрівна, що уважно слідкувала за важкою працею дочки, запитала її:

— Чому, Лесю, пишеш драгоманець, коли вже знаєш, що у них дочка?

Леся, посміхаючися, відповіла:

— Ну, то що? Нехай буде так, як за неї самі кажуть та нам у листі пишуть.

У недовгому часі дітей повідомили, що і до них незабаром теж має прибути новий братік, чи сестричка.

Миша і Леся весь час дуже хвилювалися з цього приводу, тільки і говорили про це.

Леся навіть не хотіла шити, ні писати листів, і коли батько запропонував їй написати листа до бабусі Драгома-

нової, яка вже повернулася до своєї Гадяцької садиби, то Леся похитала голівкою і тільки промовила показуючи у вікно: “та боюся, щоб лист не розмокнув — такі дощі, такі дощі”.

26 травня 1877 року Косачам народилася друга дочка. Це трохи розчарувало Мишу, який покладав чималу надію на брата, і дуже втішило Лесю. Почалися майже безупинні родинні наради, як же назвати новонароджену. Петро Антонович і Миша пропонували Ольгу чи Людмилу, але для мами і для Лесі жадне ім'я не було гідне нової Косачівни. Нарешті думка мати друге видання Ольги Петрівни спокусила і перемогла — малу назвали Ольгою.

Отже до істот, на які виливалися невичерпані джерела любови з маленького Лесиноного серця, приєдналася і то вже на все Лесине, не таке довге життя, маленька Оля, чи, як прозвано її спочатку в родині, Ліля.

Леся випросилася спати в одній кімнаті з сестрою та з її мамкою, і досить було маленькій заплакати вночі, як Леся вже прокидалася, тривожно підводила голівку, а то й сама починала плакати, своїм звичаєм потихесеньку, уткнувшись в подушку.

Дуже заприятлилася Леся з Мотрею, Ліліною мамкою, молодницею з Мірополлю, головне через те, що Мотря знала нескінчену кількість усяких пісень і охоче їх співала на всяке запрошення. Леся часто замикалася з Мотрею в окремій кімнаті і співала там разом з нею, заучуючи пісень з голосу, хоч у цьому Лесі тоді зовсім не щастило, бо в неї ще були зовсім нерозвинуті ні голос, ні слух.

Дуже поволі тягнуться за дитинства дні й тижні, дуже поволі минали дні й тижні Лесиноного дитинства, поверховно ще накреслюючи риси її характеру. Залишилася вона тиха, вражлива, ставала ще більш зосереджена, обмірковувала все, як доросла.

Леся любила добре вбиратися, але завжди дотримувалася поставленого собі правила, що кращі вбрання — це тільки для певних випадків. Отже коли мама пропонувала їй краще вбратися з приводу чи очікуваних гостей, чи то проходу по місті, Леся завжди відмовлялася, відповідаючи розважливо: “та сьогодні ж не свято”. Коли ж припадало справжнє свято, Леся з задоволенням витратила певний час на свою маленьку нескладну тоалету.

Так само, коли на великі свята, або в дні її народження чи іменин Лесі дарили щонебудь, вона ніколи не погоджувалася одержувати ці подарунки раніше належного дня, та і то тільки вмившись та цілком убравшись.

Але як поволі не посувався час, підросли діти, надходив час, щоб регулярно їх навчати. Ольга Петрівна нізащо не хотіла віддати їх до гімназії, маючи намір сама їх цілком виховувати.

Українських підручників майже не було, і Ольга Петрівна змушена була попереду сама складати потрібні початкові підручники українською мовою, а потім навчати з них Мишу та Лесю, вчила вона їх і французької мови, користуючися для цього казками Андерсена у французькому перекладі — книжкою в потемнілій уже, червоній сап'яній окладинці, яку їй, ще пансіонерці, подарував — здавалося так недавно, а вже аж 10 років минуло — Михайло Петрович Старицький.

IV.

Частенько завітала до Косачів з Києва сестра Петра Антоновича Олена Антонівна Косачівна, завідувачка денного притулку для дітей робітничої класи міста Києва, який заснували Людмила Михайлівна Драгоманова, Варвара Іванівна Антоновичева, Олександра Іванівна Кістяківська та інші. Дуже працююча людина взагалі, Олена Антонівна пристала до українофільського руху і у вільних хвиликах писала вірші українською мовою, навіть видала поему "Ганну", свої твори вона часто читала Косачам і особливо Лесі, яка захоплювалася ними; вони часто розмовляли у двох, а Леся з свого боку показувала тітці свої маленькі зшитки.

І ось довідалася Леся від зажурених батьків, що цю її таку милу, лагідну, скромну тітку заарештовано, як якогось злочинця, а потім і заслано на північ, заслано за українські вірші, за українофільство....

Чи не один з найперших віршованих творів Лесі і був вірш, написаний з цього приводу та присвячений Олені Антоновні, вірш девятилітньої поетки:

Ні долі, ні волі у мене нема,
Зісталася тільки надія одна:
Надія вернутись ще раз на Україну,
Поглянуть іще раз на рідну країну,

Поглянуть іще раз на синій Дніпро —
Там жити, чи вмерти мені все їдно,
Поглянуть іще раз на степ, могилки,
Востанне згадать палкиї гадки.
Ні долі, ні волі у мене нема,
Зісталася тільки надія одна....

І все більше починала Леся писати по своїх зшитках, писати рядками значно коротшими ніж завширшки сторінки.

Того ж року купив Петро Антонович Косач маєток Колодяжне дванадцять верстов від Ковеля, збудував там будинок, і Леся почала відчувати поволі, що то значить мати справді власний дім, власний сад, власну землю.

А в осени 1880 року Мишу і Лесю привезено до Києва де Ольга Петрівна і перезимувала з ними на Стрілецькому завулку в невеликому дерев'яному будинку Солонини.

У Києві на першому пляні стояло навчання, діти взагалі були охочі до науки, а Ольга Петрівна вміла ще більше їх до цього заохочувати, зацікавлювати....

Крім того Леся почала брати лекції музики на фортепіяні, виявивши до того великі здібності, брала вона також у студента-репетитора лекції стародавньої грецької мови.

Знайомих дітей-однолітків у малих Косачів було в Києві дуже небагато. На щойно частково проритій, навіть не-вибрукованій Ново-Єлисаветській вулиці в будинку чоловіка своєї тітки, адвоката Слівчанського, мешкала старша на три роки за Лесю, Шура Судовщикова, дочка близьких друзів Косачів і Драгоманових, учителя Євгена Олександровича Судовщикова, що ще 1869 року помер на заслання за українофільство та дружини його, Ганни Іванівни, що по-вдовівши дуже тепер бідувала, заробляючи на життя приватними лекціями.

Косачі час від часу виходили із свого завулка, повертали ліворуч на Велику Підвальну, проходили майже ще пустирем-площею з Золотою Брамою посередині, минали ще не так давно збудований оперовий театр і спускалися на Ново-Єлисаветську Кадетською вулицею повз величезної садиби І-ої гімназії з її височенними чавунними чорними з золотими вінцями ґратами на жовтих цегляних підвалинах.

Шура дуже приятелювала з Мишею.

Ходили малі Косачі і до своїх сусідів на Мало-Володимирську вулицю, до такої близької родини Старицьких, що

мешкали в будинку цензора Ляймінга. Там Мишу і Лесю, скромних, тихих, одягнених завжди в чистесенькі українські убрання радісно зустрічали старіша за всіх дітей спокійна Маня, життєрадісна кирпатенька сміхунка Люда, вередлива Оксанка та зовсім мала Оля

І поки Софія Віталевна, завжди сміючися своїм зви чаєм, клопоталася з чаєм, діти бавилися в низькій вітальні, заставленій рослинами, жваво розмовляв з Ольгою Петрівною Михайло Петрович, погладжуючи запорозькі вуси, а то і дядько Коля, якщо був дома, грав на фортеп'яні своїх українських укладених річей.

А коли закутані Косачі поверталися вгору додому, то по такій висовганій, значно вищій за хідники, дорозі, що аж блищала проти блілого місяця на небі, з реготом та галасом від самої Великої Підвальної аж до Мало-Володимирських ярів літали хлопці санчатами та ковзанами. . . . І дивувалися такому зухвальству малі Косачі, а трохи може й заздрили. . . .

Цими знайомствами обмежувалися малі Косачі за часів свого першого перебування в Києві.

Вони вчилися надалі і повернувшись до Колодяжного і по переїзді до Луцького, куди переведено Петра Антоновича.

Чималу роль починала відгравати в родині Косачів — малий крутихвіст, як звав її батько, чи лисичка-сестричка, як звали її Миша та Леся — Ліля. Жвава, непосидюча, вона верховодила старшими, але трохи занадто млявими, Мишею та Лесею, батька вона перемогала своїми пестощами, а маму чарувала своїми дитячими хитрощами: “Я б у тебе, мамочко, попросила чогось, та знаю напевне, що не даси”, і так вона підлабузнювалася, так підлещувалася, і так це мило у неї виходило, що не можна було їй відмовити, і завжди Ліля досягла свого.

На селі вона приятелювала з усіма околичними однолітками, завжди замурзана та босонога, зате в Луцькому з великим задоволенням переносила всякі заплітання та завивання ще недовгого свого волосся, завжди просячи одягатися в щось нове.

Напровесні 1882 року Косачам народилася третя дочка; намічалось довгий час назвати її на бажання Ольги Петрівни Тамарою, звали її Марусею, і нарешті охрестили Оксаною.

Улітку 1883 року Ольга Петрівна виконала свій давній плян — усім своїм “табором” разом з Судовщиковими поїхала до рідного Гадячого.

Волиняків Мишу та Лесю найбільше вразив степовий характер місцевости, відсутність лісів.

Хвилювалася й Ольга Петрівна, побачивши рідні, такі знайомі околиці. . . .

Проте як усе змінилося, як багато повирубувано гаїв, як обміліло Псло, як позаростав садок, нема деяких будівель, позбудовано нові, що нічого не говорять серцю. . . . А ось біля дома та ж самісінька драбина, по якій вона пнялася ще дівчиною. . . . І куховарка Лисавета та сама. . . . А як багато нагадують ці меблі по кімнатах, а самі кімнати видаються такими маленькими, чого тільки не переживалося по них. . . . І чомусь то і солодкі і сумні ці спогади молодощів. . . . І самі гадячани дуже постарілись, якісь стали безкольорові. . . . Ні, не радісно завітати до місцевостей, де дуже давно не доводилося бути. . . .

Зрозуміло, треба було в Гадячому показати дітей всьому численному родові особливо дев'яностилітній бабусі Шульженковій з Красної Луки.

Високі вузькі дзеркала з якимисьь дашками нагорі, пзатенькі невеличкі шафки на високих ніжках, старі портрети і картини, на яких нічого майже не можна розібрати, такі вони потемнілі, бронзові годинники з музикою під скляними накришками, зовсім темні канделябри, ще оливні лампи, якісь особливі пахощі, властиві тільки цьому домові, і в старовинному фотелі з високою спинкою, оточена “приживалками”, бабуся розглядає гостей крізь льорнету.

— Дивіться ж, які прекрасні діти в Олі! І де таки ти, Олю, їх набрала? Хороші діти! А у хлопця очі зовсім, як у старого Драгомана. А я зажилася, Олю, бо знаєш вже і Штаркові померли, і Марія Іванівна, і дочка Марії Іванівни, і дід Охрим помер. . . . тільки я живу і живу, сама не знаю й чо-го. . . .

Накупавшись у Пслі — а це тільки гадячани знають, яка цілюща у ньому вода, — набігавшись по зелених гадяцьких узгір'ях, по стінках та гайках, побувавши по всіх околицях, веселі повернулися Косачі до Колодяжного, де Ольга Петрівна вирішила зазимувати цього року.

Весело виспівувала Леся нововивчених гадяцьких пі-

сень, весело роїлися в її голівці ще не цілком оформлені образи її майбутніх віршів.... Іноді місячної прозорої ночі бігла вона нишком самотно до суміжного з садом лісу і там серед старовинних дерев стукотіло її маленьке серце, пильно вдивлялися у темряву розширені її очі, чи не зявиться їй мавка, найулюбленіша з самого дитинства фантастична істота рідного Полісся....

І не передчувало дівча, що жорстока доля вирішила засмутити її ясний погляд молоденьких очей, показати їй і спід життя, зазначити, що таке страждання....

Почала докучати Лесі ліва рука, стала боліти вона все частіше і частіше, наче ревматизм почався в руці, розпухла вона; довелося навіть припинити таку улюблену гру на фортепіяні.

І дванадцятилітня поетка складає з цього приводу елегію — “До мого фортепіяна” і записує її у своєму зшитку:

Мій давній друже. Мушу я з тобою
Розстатися надовго. Жаль мені....
З тобою звикла я ділитися журбою,
Вповідувать думки веселі і сумні....

Не дивлячись на місцеву медичну допомогу ревматичний опух не проходив, біль збільшувався, довелося Петрові Антоновичу везти Лесю до Києва, до тамошніх лікарів.

Відомий хірург, професор Рінек установив, що це зовсім не ревматизм, а костоїд на туберкульозному ґрунті, отже неодмінно треба робити операцію.

Лесю взяли до університетської клініки. 11-го жовтня 1883 року в 11-ій годині вона вже лежала захльороформована на операційному столі, нічого не відчуваючи, щось тільки ніби кризь сон давило на тімя. Прокинулася вона — голова крутиться, клініка, і все довкола неначе у сні, а студенти несуть її до ліжка. Довідалася, що їй розтинали опух і руку та виняли звідти дві маленькі омертвілі кісточки.

Спочатку по операції рука дуже боліла, а як перевязували перший раз — аж мука була. Але переносила це все Леся незвичайно терпеливо, як на свої літа. Петро Антонович увесь час перебував з Лесею, навіщали її й Судовщикова, і Варвара Семенівна Житецька, і Катря Трегубова....

Після повороту до дому рука почала загоюватися, але дуже поволі, і перевязки роблено ще декілька місяців. Але це не перешкоджало Лесі під наглядом мами удосконалю-

ватися у французькій та німецькій мові. У Лесі взагалі був великий хист до чужих мов, і на весну 1884 року тринадцятилітня Леся цілком вільно читала не дуже складні французькі і німецькі оповідання.

Але тут цілком несподівано почався Лесі біль у правій нозі.

Місцеві лікарі вирішили, що це ознака малокрової золотухи та малокровності взагалі і застосували відповідне лікування.

А тут і літо якось відвернуло від цього увагу терплячого дівчатка, крім того наприкінці червня надійшла з Женеви радісна звістка про народження Драгомановим сина Світозара, отже писали та надсилали туди привіти з цього приводу та подарунки. На Спаса довелося Лесі розлучитися з улюбленим братом-другом Мишею, якого Ольга Петрівна вирішила таки віддати до гімназії і який поїхав вчитися в 5 класі холмської гімназії, а 22 серпня Ольга Петрівна повила теж хлопчика, Миколу, чи як наіменовано його в родині — Микося.

Новий братчик дуже втішав усіх сестер: Лесю, Лілю, чи — як вона сама вже теж переіменувала — Олесю та маленьку-мізинну Оксанку.

З Осени Леся почала перекладати українською мовою з французької оповідання Жорж Занд і цілком поважно допомагати мамі перекладати українською мовою з оригіналу Іліяду Гомера.

І коли приїхав на Різдвяні Свята до дому Миша, то Леся почала з ним змагатися в перекладах з Гомера та Овідія, і новоспечений гімназист мусів визнати свою поразку.

З великою охотою та великим терпцем почала Леся навчати Олесю, як та не пручалася, не вередувала, навіть плакала, особливо, коли починалася: ота “паскудна лічба”.

Лесина рука цілком загоїлася, отже можна було починати знову грати регулярно на фортепіяні. Навіть дуже вибаглива щодо музики Ольга Петрівна визнавала, що Леся дуже її втішає своєю грою і що грає Леся зовсім не по-панянському.

Багато часу присвячала Леся і віршуванню, бо талант у цьому напрямку в неї все розвивався.

Але стан здоров'я все гіршав і гіршав, і на початку 1886 року ногапочала боліти Лесі вже нестерпно — ходити май-

же зовсім було не можна. Місцеві лікарі казали, що це так званий коксит-туберкульоз мисково-стегнового суглобу.

Київські лікарі, до яких звернувся Косач з історією Лесиної хвороби, погодилися з цією діагнозою і вимагали негайної операції, бо інакше туберкульоз міг поширитися на весь організм.

Коли Лесю з великими труднощами перевезено до Києва, Рінек відмовився робити операцію — занадто був кволий організм хворої. Отже вирішено на консиліумі покласти Лесю на клініку і провадити своєрідне і дуже рідке лікування: за допомогою спеціального апарату поволі розтягувати хворий суглоб.

Лікування це, особливо спочатку, було дуже болісне, проте бідне дівча, дослівно приковане до ліжка, переносило його, своїм звичаєм, мовчки, не скаржучися, навіть пробуючи потішати зажурених батьків. Але коли Лесі здавалося, що ніхто цього не бачить, вона не стерплювала часом і потихенько плакала.

За місяць апарат зняли і пристосували до хорого місця гіпсову повязку, з якою Леся пролежала теж нерухомо ще два місяці. Біль у суглобі дійсно зник, проте коли зняли повязку, нога зовсім відмовлялася служити, і Лесю на руках перенесли до вагону і з вагону, коли вернулися з Києва.

Згодом Леся почала ходити за допомогою милиць і болю вже не відчувала. Її організм трохи зміцнівся, а влітку 1887 року її повезено до Друскеник лікуватись місцевими солоними джерелами. Це також допомогло, і Леся могла вже ходити без милиць, спираючися правда на чужу руку.

V.

Якщо поділити роки першої половини життя Лесі на дитячі, дівчачі та молоді, то можна вважати за кінець її дитинства час, коли вона довідалася про заслання тітки і написала з цього приводу вірш. Кінець же її дівчацтва і початок молодости можна віднести до 1888 року.

Увечорі 9 березня, саме на 40 мучеників, коли, як то кажуть, прилітають жайворонки, прилетів жайворонок і до Косачів — знайшлася їм дочка-весняночка.

Але по народженні Ізидори чи Ізиди, як жартовливо ка-

зала Леся, Ольга Петрівна досить довго почувала себе недобре і перебувала в ліжку. Отже з цього приводу вона сказала Лесі написати листа до Женеви, до Драгоманових, з якими весь час старі Косачі провадили найсердечніше листування.

І височенька, худорлява, крихка дівчина з допитливим поглядом сіро-блакитних очей, що так бадьоро молодо дивилися з-під трохи прихмарених брів вперед, не передбачаючи всього лиха майбутнього, з ясним ніжним личком, облямованим потемнілим золотом волоссям, усівши біля маминого столика, почала своїм дрібненьким, округленьким, ще невиробленим, ще трохи дитячим письмом, першого по довгій перерві листа до родичів, почала його ще невпевнено, трохи соромлячися, хвилюючися. . . .

“Ви вже простіть мене, що я може не зовсім гладко пишу, я це знаю сама”, перепрошувала вона і писала далі, що сама б вона ніколи не наважилася написати цього листа, хоч і давно вже їй хотілося відозватися до родичів. Писала вона, зрозуміло, про мамине здоров'я, про родинні новини. писала, що розпочала перекладати українською мовою Одиссею, що стан ноги весь час перешкоджає рівномірній праці. “Усі мені кажуть, що я повинна жити рослинним життям, я стараюся, але все не можу зовсім перевернутися в рослину, так закінчила вона цей свій лист, підписуючися “Ваша Леся” своїм скромним, як вона сама, підписом без усяких там розчерків.

Цей лист, писаний 25 березня 1888 року поклав початок сьомирічному особистому листуванню Лесі з її дядьком, їхнім зносином, що відіграли вирішальну роль в її житті, залишивши на ньому, на ній самій, на її світогляді, на її творчості невитравний слід.

В уяві молодої поетки, постать політичного емігранта Михайла Драгоманова, незламного борця проти наймогутнішого царського уряду, борця за Україну, наукового діяча великої ерудиції, невтомного, талановитого, світової слави публіциста-письменника, людини, яку або лайали з піною у рота, або просто обожували, людини, оточеної до того родинними спогадами та пієтизмом, ця постать виростала у справді титанічну, суто прометейську величину.

Свій вірш

“До тебе, Україно, наша бездоляна мати,
Струна моя перша озветься”

Леся присвятила дядькові. Україна і дядько Михайло в молодій голівці зливалися в щось ціле, дорівнювались одне одному, доповнювали себе взаємно

І той титан, той напівмітичний дядько Михайло, що стояв на такому високому, ніби недосяжному педесталі, зараз відповів їй сердешним, чулим, таким простим листом.

Розпечатучи цього листа Леся з певними гордощами ствердила, що її письмо найподібніше до письма дядька, зовсім відріжняючись від письма мами та батька.

Прочитавши декілька разів дядькового листа, Леся відчуваючи, що все її личко палає, негайно відписує йому з гарячою подякою, відписує з усією щирістю свого 17-літнього віку, відписує значно більше, вже певніше і водночас одтвертіше:

“Характер мій якийсь скритий, хоч мені самій не подобається. Завжди я стараюсь бути якось щиріша, вільніша, але бачу сама, що все це не так виходить, як би я хотіла: у мене виходить жарт, коли я хочу говорити поважно, а коли я хочу говорити щиро, то теж якось не так виходить, і від усього цього я не можу відчепитися навіть при розмовах з мамою та Мишею, а вже про інших то і казати нічого. Я, поправді сказати і тепер трохи дивуюсь, що мені так легко пишеться до Вас. Це Ви своїм листом привернули мене до себе ще більш ніж раніш”.

Відповідь дядька впевняла Лесю, що він ставиться до неї добре, незалежно від того, як би вона не написала свого листа.

І проходять у голівці Лесі думки, що вона ж не стільки вчилась, скільки б хотіла та і тепер через стан свого здоровля не може віддатися науці як слід, згадує вона, що не так то багато і читала. . . .

З французьких книжок, окрім Жорж Занд, мало що читала в оригіналі, багато, правда, прочитала в перекладі, але головне з новітньої натуралістичної школи, і не до смаку це було Лесі, занадто там вже всяких страховищ та ріжниць ефектів і замало правди.

Не подобалися їй і прочитані речі Толстого, бо теж там крім янголів та чортів нічого немає, не до смаку їй взагалі його містицизм. Не подобалися і переповнені страхіттями такі його речі, як “Смерть Івана Ілліча” чи “Власть тьми”. Чула вона, що перекладено останню річ французькою мовою, цікаво було б прочитати. Читала ж вона “Тараса Буль-

бу” в доброму перекладі французькою мовою і то деякі вирази, перекладені дослівно, різали її вухо, якто ж може вийти у французькому перекладі така кацапщина?!

Ось твори Тургенева — їх подарувала їй мама — вона читає з зацікавленням і нічого б не мала перекласти їх українською мовою.

І знову перечитувала Леся цього першого дядькового листа, перечитувала не раз і сама, перечитувала і з Мишею, який приїхав на свята. Миша переживав тоді юнацьке захоплення математикою; не було для нього інших книжок, як математичні, не було для нього іншої науки, як математика, і коли Миша хотів навіть когось осудити, то казав тільки: “Е, він математики в зуб не знає”, і стільки призириства чулося в цих словах милого, трохи дивнуватого юнака....

VI.

А здоровля все не кращало, знову почався і все збільшувався біль у нозі. У травні 1888 року Ольга Петрівна повезла Леся до Варшави порадитися з місцевими лікарями. Там на консиліумі вирішили, що хорий організм Лесі безумовно не витримає операції, отже порадили замовити спеціальний апарат із шкіри і сталі так, щоб прикладати його до хорої ноги дати Лесі змогу ходити без сторонньої допомоги і болю в нозі.

У перервах поміж розмовами з лікарями Леся з матою оглядали і короля Жигмонта з його кривою шаблею, і мальовниче Старе Місто, і рожеві свічки каштанів Саксонського саду з його побитими статуями, і задумливі лебеді Лазенківських парків.

Дуже сподобалася їм і зацікавила випадково відкрита жіноча книгозбірня і жіноча школа ремесла та мистецтв. Зацікавилися мама з донькою і польською хлопською літературою, не сподіваючися знайти її в такому доброму стані — брало в цьому участь чимало жінок.

А тут надійшла радісна новина, що синьоока красуня, Лесина кузина, колишня мала товстенка Лидка бере вже шлюб і виїздить далеко з Женеви, аж до Болгарії, одружується з теж красунем болгариним, професором Софійської

Вищої Школи, Іваном Шишмановим. І справді гарна була ця пара на надісланій Косачам світлині.

Леся сама вимережала та вигаптувала для молодой рушник з написом: "Полетіла б я до тебе". Ольга Петрівна надіслала Лиді українське вбрання, чи не згадавши про колишне власне весілля....

І треба було вітати молодих Шишманових, а водночас розважати "старих" Драгоманових, що розлучилися з своєю первачкою, яка ділила з ними такі часті злидні і такі рідкі радощі емігрантського життя. Скаржився вже дядько Михайло, що ослаб у нього зір, довелося запровадити окуляри....

А там знову почавсь біль у хорому суглобі, не допомагав уже і варшавський апарат, знову це все перешкоджало Лесі працювати над перекладами, над власними віршами.

І напочатку березня 1889 року Леся вже бачила широченний аж по темнофіялкові Броварські ліси, Дніпро, що з силою гнав свої каламутні води. Голі ще були київські дерева, ще лежав по закутках потемнілий сніг, але вже пригрівало в день несміливе ще березневе сонце, а потім.... потім так ніжно запахло молоденьке липке тополеве листя, легкий тонесенький серп місяця так прозоро високо стояв в яснозеленому небі, так граціозно вирисовувалася в бузкових сутінках красуня Андріївська церква, і соромливо ще, коротко, затьохкав в Муравйовському саді біля неї перший соловей.

Два місяці лікували в Києві Лесю особливим масажем за порадою лікарів, але це не дало ніяких вислідів. Може спричинилося до цього не тільки невдале лікування, але й те, про що вона писала у своєму зшитку:

Приснилась мені люба доля прекрасна,
Приснилось невидане щастя давне....
Була я щаслива, безмірно щаслива....
Приснилось мені.... Та того не списать....
Та сон був короткий, Ранесенько-рано
Вже зникла рожева мрія моя....

Хто зі сну прокинувся — сумно закінчує молода поетка свій суто інтимний вірш:

. . .хай щастя забуде,
Йому вже до щастя нема вороття!....

В недоброму настрої повертала Леся до дому, зле почув

вала вона себе дома. Косачі вирішили, щоб Ольга Петрівна відвезла ще Лесею до відомого харківського хірурга, професора Вільгельма Грубе.

Але по дорозі до Харкова Ольга Петрівна зважилася заїхати і до Сум, до славної шептухи, баби Параски.

Може був це просто акт розгублености, акт розпачливости — хапатися за всяку можливість, що може принести хоч якесь полегшення дитині від таких нестерпних страждань, а може в раціоналістичному, правда, та проте і в жіночому українському серцю матері-друга заблимила надія в такий спосіб відворожити молоденьку дочку і від моральних страждань, яких не могло не помічати, не приймати близько мамине серце.

Зрозуміло, всі ці нашепти, скроплювання, замовлення, заклинні нічого не помогли. . . .

У Харкові Грубе категорично висловився проти операції, а порадив відвезти хору до Одеси, порадив там якийсь час брати рапові ванни, потім болотяні, потім покупатися у морі та використати курс масажу.

У червні Ольга Петрівна поїхала з Лесею над Чорне Море.

Море, море. Без краю, просторе,
Руху повне і разом спокою. . . .

Леся мешкала на дачі грека Діелегмено, брала потрібні ванни, вивчала сучасну грецьку мову і писала до дому, що почуває себе добре, що мабуть у вересні буде цілком здорова, ходитиме навіть без палички.

Справді в серпні вона приїхала до Колодяжного, дуже поздоровівши, відпочила дома і наприкінці серпня знову вернула до Одеси.

Бачу здалека — хвиля іскриста
Грає вільно по синьому морю. . . .

В Одесі вона замешкала в родині старих Косачевих приятелів, свідомих українців Комарів.

І добрії люди мене привітали
В далекій країні,
Там друга в прихильній дівчині
Знайшла я. . . .

писала Леся з цього приводу, писала про Маргариту Комарівну, свою улюблену Гретхен, з якою завязалися тоді такі приятні взаємини.

Гадалося, що Леся перебуде в Одесі неменше місяця, лікуватиметься спеціальним масажем у місцевого ортопедиста-лікаря Вальтуха, вивчатиме з одною англійкою англійську мову, ну і, звичайно, працюватиме над своїми перекладами, над своїми оригінальними творами.

Але знову не пощастило бідній дівчині. Мабуть неправильно застосовано масаж, або може і непотрібно його було, у всякому разі по п'ятому сеансі Леся почула себе дуже зле, почався страшенний біль у суглобі, і перелякані Комарі змушені були викликати телеграфічно Ольгу Петрівну. Стверджено справді гостре запалення суглобу і Лесю повезено додому.

Та я за те докірливого слова
Тобі не кину, сторона, прекрасна,
Не винна ти, що я не маю долі,
Не винна ти, що я така нещасна. . . .

журилася Леся в своєму зшитку, мабуть не позбувшись ще і моральних своїх київських переживань.

В Колодяжному, в притульному будинку, серед дорожчої родини Лесі полегало і вона могла працювати, під ритмічне стукотіння старого маятника.

Багато років відстукав він уже непомітно. . . .

Вже Шура Судовщикова скінчила жіночі курси у Києві, вже брат Миша був студентом Київського Університету. . . .

Він менше захоплювався тепер своєю математикою, почав також перекладати, писати короткі оповідання українською мовою, вірші прозою, радячися майже кожного разу з сестрою, до якої часто писав.

Писав він до неї, до своєї Зеїчки, що в Києві серед української студентської молоді, завдяки впливам дядька Михайла, почав ширитися європеїзм, молодь почала вивчати європейських мов, цікавитися європейською літературою, заклався навіть гурток, щоб видати українською мовою переклади найкращих європейських і російських авторів. . .

Тепло, притульно в занесеному снігом колодяжненському будинку. Петро Антонович у службових розїздах, родина зібралася ввечері навколо великого круглого стола з карельської берези, світить старовинна лампа, освітлює гарну голову з нервовими рисами Ольги Петрівни. Пише вона своїм трохи неохайним, розкидастим письмом, пе-

рекладає. Поруч неї з нещасливим виразом личка, що-хвилини відкидаючи непокірне темне волосся над чолом, гризе олівець Олеся над своїми шкільними зшитками. Трохи далі — схудле, виснажене обличчя Лесі. Випишує вона своїм мачком переклад “Гайневого” “Атта Троль”. На килимі граються граціозна Оксанка і вахлакуватий Мікось, на руках ще тримає мамка мізинну Дорочку, що тягнеться до них.

І так минали дні, Леся переклала вже 6 розділів “Атта Троль”, елегію Мюссе, Гуллівера, переклала “Les pauvres gens” Гюго. І це все висилала до Києва, до Мишиного гуртка, висилала до львівської “Зорі”.

І вже надійшли цупкі грудневі морози, вже свята наблизилися, і треба, хочеться поздоровити дорогого дядька не тільки з новим роком, але і з тим, що народився йому внук (сміється Ольга Петрівна: “Миша — і дід, Лидка — мама, чи можна цьому повірити?”), поздоровити хочеться дядька і з тим, що він біля своєї дочки-первачки, що перенісся він уже до Софії, де запросив його болгарський уряд на професора загальної історії до Вищої Школи в Софії.

“Щиро поздоровляю Вас і Лиду з малим Лидиком — писала Леся — нехай він росте своїй країні на славу та родині на втіху!”

А згадавши про Болгарію, виникають у Лесі думки і самі туди поїхати. Це ніби вже ближче, ніж Женева, але знає вона добре, що не можна цього зробити через лихий стан здоровля.

Щоб якось не думати про своє здоровля, про свою ногу, вона проводила весь час то пишучи, то читаючи, то граючи на фортепіяні. Але місцеві лікарі не радили цього робити, кажучи, що це все шкідливо відбивається на Лесиному здоровлі.

“Що ж мені робити?” запитує себе дівчина, і в неї, завжди такої спокійної, такої зрівноваженої, вривається терпець. Мабуть залишається тільки скласти руки та плакати, бо вже більше нічого не можна придумати!

А в перспективі подорож до Києва, до лікарів, мабуть знову клініка, може операція і доведеться знову лежати в ліжку, примусове безділля, коли так хочеться працювати, коли так багато є роботи. . . . Коли ж це все скінчиться? . . . “Та чи скінчиться ж воно колинебудь?” пробігає жахлива думка в голові.

Луцькі лікарі просто сказали вже віч-на-віч засмученим батькам, що на їхню думку — Лесина — хорість цілком невилікувальна.

Власні страждання, співчуття і сум батьків та Олесі, все це доводило до того, що часом Леся не витримувала і казала, що краще вже вмерти, ніж таке переносити.

І знову Ольга Петрівна і Леся у вагоні, знову спочатку всі їх думки звязані з луцьким життям, але минають уже поза замерзлими вікнами вагону Бердичів, Козятин, Хвастів, і головний осередок уваги вже в тому, як то зустрине їх Київ, що він їм дасть. Боярські ліси у снігових шатах, Кадетський гай, гамір і біганина київського двірця, і вже везе схвильовану маму та дочку візник санками по таких шумних, порівнюючи з луцькими вулицями — Безаківській, Білковсько-му бульварі.

Нервові розглянення якихось старих журналів по неприступних вітальнях лікарів, неприємні оглядини ноги, болісне доторкання хорого місця, завжди ті самі, ніби спочутливі, для чогось в жартовливому тоні, допити лікарів і штучно поважний вираз обличчя, штучно поважний тон розмови з Ольгою Петровою майже пошепки в кутку лікарського кабінету. . . .

Молодий ще, новий київський хірург, маленький, руденький лікар Павловський порадив цілком новітній спосіб лікування — припікати хорій суглоб розпаленою сталеною голкою.

Високий поважний сивий Рінек задумливо висловлювався, що чи не добре було б повторити витягування суглобу.

Виявилось, що цю операцію можна зробити і в себе дома. . . .

Отже повернулися з Києва, щасливі хоч тим, що уникнули Лесиноного лежання по Київських клініках.

І знову пролежала Леся без руху на своєму ліжку: місяць з привязаною ногою до апарату, а потім ще два місяці з ногою в гіпсовій повязці.

Багато читала, читала твори Льоті в оригіналі, які надіслав їй дядько Михайло, писала жартовливі листи до брата:

Котрогось там марта
І дев'яностий рік!

Сьогодні дням і числам
Я згубила лік.
Михайлику мій любий!
Я зважила собі
Сьогодні написати
У віршах лист тобі.
Перо й чорнило маю,
Натхнення лиш нема!
А надо мною муза,
Стоїть, як стовп німа.
В лихім гуморі муза,
Так само, як і я, —
Привязана за ногу
Фантазія моя.
Ба, що ж робить! не всім же
На світі вільним бути....
Вночі тепер сплю мало
І ледве сліз не ллю,
А в день зо всеї сили
Об землю лихом бю....
Могла б про “сміх крізь сльози”
Згадати я при сім,
Але вже сяя тема
Давно обридла всім!
Прости за “schlechte Versen”
Без толку, без пуття. —
Тепер мое писання
Таке, як і життя....
Коли ти жирондистів
Побачиш наших де,
Скажи їм, що усіх їх
Віта Шарльот Корде.

“Я так думаю, що не минути мені ножа, чи то кацапського, чи німецького.... Жаль якось і вимовити, але мушу сказати, що мое оце двохмісячне лежання у липких кайданах було зовсім надаремнісіньке, отак таки зовсім надаремне. Тепер знову ходжу на двох милицях, болять ноги в ступнях і через те ходжу по котячому, та ще й спина болить гірш ніж раніш — більше, як трьох хвилин не можу рівно сидіти, ні на що не спершися. От така то твоя сестра ледача, Михайлику!”

Але все ж це лежання помогло, Леся стала почувати себе краще, влітку відвезли її до болотяних купелів Сак, на Криму. Лікування там ще більше зміцнило її організм, і в осені Леся вернулася додому, маючи змогу ходити за допомогою тільки одної милиці.

Проте незабаром в домі захоріли молодші діти, а найменша — Дорочка — навіть на дифтерит. Два тижні Ольга Петрівна і Леся не роздягалися, вартуючи біля ліжка хворої. Зрозуміло: вся Лесина поправка пішла нанівець. Знову почалися болі, страждання.

Вирішено везти Лесю до Відня, зробити їй операцію в європейської слави хірурга Більрота.

VII.

“Любий дядьку! Прикро мені дуже, що доведеться нудитися по тих німецьких клініках — це варто пекла. Певно не дозволять німці писати в клініці. Немалий жаль також буде, що довго не буду чути жадної музики і сама не гратиму. Мені часом здається, що з мене вийшов би далеко кращий музикант, ніж поет та що ж робити, коли “натура утяла мені кепський жарт”. Зате я потішаюся тим, що Європу побачу. Дуже хотілося б з Вами побачитися, багато хотіла б я поговорити з Вами, багато розпитати і для себе і для інших....

Чи не вкажете мені якихось творів про способи записування народніх пісень? Чи не знаєте часом добрих нових французьких та німецьких збірників народніх пісень? Чи не бачили Ви нових російських журналів “Живая Старина” та “Єднографическое Обзорѣние”? Чи не знаєте Ви перекладів старовинних гіндуських гимнів?

Праці у мене багато та одно те, що не можу через свій стан здороля багато сидіти біля столу, а друге те, що надісланих уже моїх праць чомусь не друкує галицька “Зоря”.

Мене дехто з товаришів корить, що немає в моїх віршах міцної тенденції, що бракує в ній громадських тем, що в мене тільки образи та форми ще так сяк, а решта.... Що ж робити? мабуть муза моя така нетенденційна та вбога, а може просто я так незручно висловлюю свої ідеї, бо всеж таки мусять бути у мене якісь ідеї. Дехто докоряє, що я утікаю від народніх тем, лізу до літературщини та інтелігентствую. Певно тут уся біда в тому, що я інакше розумію слова: “народність, літературність та інтелігенція”, ніж мої критики.

Жаль мене бере, що у нас на Україні ніяк не скінчаться відвічні суперечки, чи треба писати чисто народнім, чи не

чисто народнім складом, чи тенденційно, чи нетенденційно, чи Галичина та Волинь усе єдно, що Україна, чи ні, чи треба писати наукові праці українською мовою, чи краще російською. . . .

Відпишіть мені, будьте здорові та забувайте про свої ревматизми навіки. Цілую Вас. Ваша Леся”.

Так писала Леся до дядька з Колодяжного 8 грудня 1890 року. І дуже зраділа вона, доставши незабаром відповідь від нього, що задоволяла всю її цікавість.

“Мало тільки бачу — пестливо докоряв дядько Михайло — твоїх поезій. Моя думка завжди однакова — твоя муза розумненька дівчина та ще молода. Мало бачила світу і картин не набралася. Люди з неї будуть неодмінно. Жаль, що ти англійську мову закинула, англійці все таки найрозумніший нарід у світі, й у них завжди більше вивчишся, ніж у інших. Коли поправишся у Відні, починай знову вчитись.

Простими фіялковими стовпами в рожевому морозному повітрі підносились до неба димки над блакитним снігом дахів та над паротягами, жалібно-тривожно кричали маневрові паротяги коли увечорі 19 січня 1891 року Лесі доводилося на пероні Радивилівського двірця заспокоювати схвильованого Петра Антоновича та заплакану Олесю, що обіймали і цілували її, а в вагоні — Ольгу Петрівну, що нервово силилася махати їм хусткою крізь закрите замерзле вікно.

У Відні розгубленими волинянками зразу заопікувався доктор Ярослав Окуневський разом з іншими приятелями дядька Михайла.

Окуневський, оглянувши хору ногу, висловив сумнів, чи “різатиме” Більрот.

І справді, Більрот по докладному дослідженні хорої заявив категорично, що “нема чого оперувати”, бо гострий процес у суглобі закінчується, знайти ж у суглобі осередок туберкульози без пробних операцій неможливо, а таких операцій не дозволяє кволий організм хорої. За приписом Більрота замовлено особливо скмплікований апарат, щоб дати відпочинок суглобові і припасувавши до ноги, цей, на жаль, теж дуже важкий апарат, Леся справді почула деяку полегшу. Взагалі ж Більрот радив лікуватися переважно силами природи.

Настрій у віденських Косачів покращав, вони стали провадити життя у Відні не як перелякані пацієнти місцевих лікарів. У помешканні в себе мали піаніно, Леся багато грала, досить часто завітали до них знайомі січовики, співаки, сперечалися, розмовляли.

Велике враження зробило на Леся європейське життя, ніби приїхала вона до якогось іншого світу, кращого, вільнішого: “Мені тепер ще тяжче буде у своєму краї, ніж досі було. Мені сором, що ми такі невільні, що носимо кайдани і спимо під ними спокійно. Отже я прокинулася, і тяжко мені, і жаль, і болить. . . . Я не можиму так жити, як досі жила; так тяжко, так темно навколо — треба щось робити, бо гинемо, та хоч і загинути, аби не так, не у сні”

Коли ж це минеться? Чи згинем без долі?
Прокляття рукам, що спадають без сили!
Як маємо жити в ганебній неволі,
Хай смерти темнота нам очі застеле. . . .
Україно, плачу слізьми над тобою. . . .

Але водночас Леся цікавилась галицьким політичним життям. Саме тоді відбувалися вибори в Галичині; їй здавалося, що радикальна партія стає все корисніша не тільки для Галичини, але і для російської України. Радикальні ідеї повинні б розбудити оспалу та прибиту там українську громаду, допоможуть їй виплисти на чистішу воду.

Вона жалкувала, що більшість української громади сидить на самій нужденній російській пресі, а через те не бачить як слід світа ні того, що в вікні, ні того, що поза вікном.

І пише вона з Відня до дядька:

“Поміж нашою молодією громадкою в Києві вже почалася орієнтація на Європу, почали вивчати чужі мови, а це відірве від орієнтації лише на російську літературу, це позбавить українську літературу дилентатизму. В цьому я і наша літературна громадка найбільше завдячуємо Вам, дядьку. Запевнюємо Вас, що ми завжди стоятимемо по Вашій стороні, не зважаючи на всю брехню та наклепи проти Вас між деякими українофілами. Ми вже відкинули цю назву українофілів, звемося просто українці, бо ми такими єсмо, хоч і дістали за це назву дезертирів”.

Наприкінці лютого Косачі повернулися з Відня додому, а влітку Леся почала купатися в Євпаторії, в Криму.

Коли ранком Леся відчиняла віконниці своєї білої кімнатки, золоте гаряче сонце зараз же полонило її, навколо пахло морем, пахло і сіллю, і йодом, і мулом, і нагрітим піском, а візерункові акації в блакитній теплій порожнечі відтінялися на підлозі.

Вода пестила тіло, пестило піщане дно ноги, сліпуче грало море міріадами срібних вогників, не хотілося дивитися на запилене місто без зелені, з його дачами, з його гострими мінаретами, що здавалося палахкотять від спеки.

А ввечір, коли зразу сутеніло, з-поза моря вилазив неприродно величезний круглий червоно-жовтий місяць, поволі підбивався він угоду і там, посріблившись та зменшившись вже ніжно блакитно сявав, кидаючи на темне синє, майже непорушне море довгу, довгу аж до самого обрію, де вона переходила в молошне срібло, золоту стежку... стежку до щастя... І тільки зітхали ліниві оксамитні хвилі край берега... настирливо цвірінчали з усіх боків цикади... так нервово дратував на сусідній дачі баритон, що у супроводі фортепіану виспівував модний романс Надсона:

Я вчера еще рад был отречься от счастья...

Але все це разом добре ділало на Лесю. Вона почувала в душі такий “Дранг унд Штурм”, що життя здавалося їй затісне, і тільки хора нога ще якимось стримувала її. Зникав у неї останній песимізм, вона починала вірити у користь своєї віденської подорожі, здавалося їй, що доля починає ласкавіше на неї споглядати...

Але знову лихо підстергало бідну дівчину.

Несподівано захворіла вона в липні на тиф, і нова недуга, зрозуміло, перебила всю справу виздоровлення.

Одужавши Леся переїхала відпочивати до Басарабії, до старовинної французької кольонії біля Акерману:

Ой вже сонечко яснее та стало на межі,
Освітило Акерманські турецькі вежі...
Ой лимане-лиманочку, хвиле каламутна,
Де поділась наша воля, слава наша смутна?!...
Все мина...

Проте і там Лесі доводилося багато переживати з приводу дуже злих відомостей про дядька, який давно вже нездужав.

Віденські лікарі, до яких звернувся Михайло Петрович до світової слави професор Нотнагель, професор Маєр та інші,

отверто заявили йому, що він хорий на аневризм аорти, що недуга ця є анатомічна, а тому і невилікувальна, катастрофа може наступити і тепер, і за кілька років. Радили йому не хвилюватися, не напружуватися, яко мога менше ходити. Крім того через цю недугу Михайло Петрович цілком позбавився голосу — дослівно онімів, а тут ще російський уряд звернувся до Болгарії з дипломатичною нотою, вимагаючи негайного видалення російського емігранта Драгоманова.

Але знаменитий паризький лікар Потен заспокоїв тріх Михайла Петровича, а болгарський уряд відмовився виконати вимогу російського уряду.

І Леся пише до дядька: “Що це Ви, дядьку, здумали слабувати. Це не гаразд! Ви вже краще мені залишіть ці звичаї, а для Вас воно не йде. Та я сподіваюся, що досі Ваш голос повернувся. Ще будете проферстувати, ще може я колись почую Ваші лекції.”

VIII.

На зиму Леся повернулася до Колодяжного, де Ольга Петрівна наново влаштувала їй рожеву кімнатку зумисне, щоб підтримувати Лесі оптимістичний настрій. Біль у нозі був значно менший, але ходити можна було тільки в апараті і з паличкою, настрої, справді, був добрий, бадьорий.

Захопилася вона записуванням мотивів і слів місцевих обрядових пісень; до неї приходили знайомі дівчата, а вона, сидячи при фортепіяні, записувала пісень. За чотири місяці Лесі пощастило записати півтораста цілком оригінальних і ніде не записаних пісень. Пісні ці вона надіслала до дядька. Водночас, зрозуміла річ, Леся не занедбувала і своєї літературної праці.

По повероті Лесі додому Ольга Петрівна разом з усіма дітьми відфотографувалася у Ковелі, куди знову пореведено Петра Антоновича і ці родинні фотографічні групи Ольга Петрівна, звичайно, надіслала і до Софії, але без відома Лесі. Леся навіть розгнівалася, довідавшись про це. Їй не хотілося, щоб дядько побачив її на групі з настобуреним остриженим по тифі волоссям.

Такі ж групи, казала вона Ользі Петрівні, надаються

тільки для колекцій якихсь монстрів, це ж не я, а справжній Робеспієр.

Ольга Петрівна заспокоювала її, кажучи, що справді постать на групі не подібна до Лесі, але також не подібна і до Робеспієра.

Сидячи дома і працюючи, Лєся не переставала будувати пляни на майбутню, покищо трохи фантастичну подорож до Софії.

“Бігме, — пише вона в одному листі до дядька, — я не знаю, де я більше тепер живу, чи в Колодяжному, чи думками в Софії. Для мене, — продовжує вона, — і Ви, дядьку, і вся Ваша родина зовсім не якийсь міт. Я добре памятаю Вас, дядину, Лидку, дарма, що мала тільки 6 років, коли бачила Вас востаннє: маю я дуже добру память на обличчя місцевості, які бачила в дитинстві. Дуже я рада, що Ви, дядьку, поправляєтеся, але все таки часто згадую я ті легенди, в яких одна людина приймає на себе чужу біду і хворість іншої. Жаль мені, що це трапляється тільки в казці.”

І в листах до дядька, і в листах до брата, і в розмовах з мамою, Лєся дуже цікавилася тоді станом сучасної української поезії. Замало, на її думку, звертають сучасні українські поети уваги на версифікацію, а тим часом тільки генієві можна вибачити, та і то не завжди, кепсько збудований вірш. Більшість гадає, що досить патріотично-національного змісту, а до форми вони цілком байдужі. Заборонити б писати такого змісту українським поетам, доки вони не вивчатся версифікації. Погоджується Лєся і з тим, що поезія її замало тенденційна, але рішуче повстає проти штучної тенденційности в поезії. Побоюється, що може замало її критикують, забагато хвалять, аби в голові не запаморочилося!

Але дні ставали все довші, пригрівало вже сонце, голубішало небо, і у Лєсі зявлялося неясне бажання кудись їхати, міняти місце.

Вона часто казала, що, якщо б не стан її здоровля, з неї був би добрий мандрівник.

Непомітно ліси і садки замість зеленого пуху одяглися буйною зеленою, закричало по них, засвистало, заспівало, вже хвилювалося молоде жито....

Соловейковий спів на весні!
Лється в гаю, в зеленім розмаю,
Та пісень тих я чуть не здолаю,

І весняні квітки запашні
Не для мене розквіли у гаю.
Я не бачу весняного раю,
Тільки співи та квіти ясні
Наче казку дивну пригадаю
У сні!

Улітку стояла ще поліська спека — це добре впливало на Леся, організм її зміцнявся, вона навіть сама ходила до річки — кроків 300 від дому — без апарату і то два рази щодня. Цілий день перебувала з дітьми то в лісі, то в садку, і тільки на ніч всі поверталися додому, а тоді часто сідала Леся за фортеп'ян, й молодий ще колодяжненський сад прислухувався музиці Шопена і Чайковського — улюблених Лесиних композиторів.

“Я зовсім нічого не роблю, — скаржиться вона до дядька, але зараз же додає, — лінощі це не моя натура, я тільки лінива тоді, коли цього вимагає мій обридлий вже мені організм”.

І зупинилася Леся над тим, чи добре зробили батьки, що не віддали її до гімназії. І приходила до висновку, що добре, що не засмітило її з дитячих років специфічне гімназіяльне виховання, може б гімназія і не зломилася їй, то у всякому разі пригнітила б. Проте є і дещо доброго в цьому гімназіяльному вихованні, добре те, що школа привчає дитину до товариства, оточує її товариством. . . . і пригадує Леся, що завжди була вона позбавлена товариства своїх ровесників. . . .

З радістю дістала Леся надіслані їй останні дядькові твори. “Мені здається, — писала вона йому з цього приводу — що з усіх пишучих українців тільки Ви, дядьку, вмієте писати таким простим популярним складом без жадного туману в ідеях і в мові.”

Швидко пробігало волинське літо й зазолотіла-зачервоніла волинська осінь. Леся не збиралася нікуди виїжджати, вирішила зимувати знову в Колодяжному. Праці було досить. Треба було вчити добре Олесю, й 21-літня дівчина за допомогою вказівок дядька сама складає для сестри підручники з історії й географії. Далі Леся вчила Оксанку, в якій були добрі лапки і добрі вушка, грати на роялі, вчила її співу, а саме Леся розпочала вчитися малювання, в чому робила чималий поступ.

І вже гули голі волинські бори, затягнуло все навколо дрібним дощем, заносилося на гнилу поліську зиму. Тепло, притульно було в колодяжненському будинку, де відбивав свій ритм старий годинник.

До своїх літературних праць, а їх було чимало, і все вже розпочаті, Леся головне бралася увечері, сидячи за ними і поночі. Вона навіть любила не зосереджуватися над чимсь одним, любила переходити від одного твору до іншого.

“Бачу я, — знову писала до дядька, — що я ще молода-дурна, бо дуже часто цікавлять, займають мене думки, що не мають нічого спільного ні з громадськими справами, ні з патріотичними думками, а мушу і над ними працювати, мушу виписувати й їх на папері, бо й вони, ці мої думки, хочуть жити на світі”.

На Різдво було трохи сумно, бо і Ольга Петрівна з Мишою поїхали до Судовщиківих на їхній Гребінчин хутір на задніпрянських степах. Отже в Колодяжному Леся влаштувала того року аж дві ялинки, одну на Різдво, а другу по повороті мами.

А там непомітно надбігла весна — а була то вже двадцять друга Лесина весна... Давно вже зникнув сніг, вже відчиняють двері на садовий ганок, вже Олеся, як та курка, гребеться в саду, садить, пересаджує, засаджує... Вже можна перебувати на повітрі без зверхнього одягу.

І спершися на кольону ганку, запрокинувши голівку стежила Леся за білими поодинокими хмарками, що високо, високо плили в весняному прозорому блакитному небі...

Здавалося дівчині, що всі брати й сестри її з охотою риються в землі, тільки вона якось відірвалася від землі, перебуває там високо разом з тими хмарками, а ще вище за них літає її буйна молода фантазія...

“Хоч би хтонебудь присмалив крила моєї фантазії, а то занадто часом вона химерна, часом цілком запаморочує мою голову, що і так то не дуже мудра вдалася. Боюся, що колись то вони самі присмаляться, ті крила моєї фантазії”...

Цей рік 1893 відзначився тим, що вийшла перша книжка Лесиних оригінальних творів з такою властивою для неї назвою “На крилах пісень”.

І перший твір у цій книжці був присвячений дядькові Михайлові.

Але не швидко довелося Лесі почути такий приємний, ні з чим незрівняний для кожного автора запах свіжої друкарської фарби першої своєї книжки.

Цю сіро-блакитну книжку зо Львова, де її видано, надіслано чомусь до Лесі тільки два місяці по виході її в світ, нешвидко дістав її й Михайло Петрович у Софії.

І він писав Лесі: “Прислали з Галичини пачку книжок і між ними твої переклади Гайне. Тим часом довідався, що у Львові вийшла твоя оригінальна книга. Буду її добиватися. Переклади з Гайне читаються легко — це вже багато, тільки досить далеко перекладені. Особливо злість Гайне не вийшла, може через те, що перекладачі добрі люди...”

Я тебе, Лесю, — закінчує дядько свого листа, — можу уявити, як ти сидиш на яблуні та говориш: е, я не дерево, а ти вже бач на Пегазі”....

Наприкінці травня 1893 року Леся разом з Олесею поїхали до Гадячого, до бабуськи Єлисавети Іванівни; незабаром прибула туди й Ольга Петрівна з дітьми.

Єлисавета Іванівна, не дивлячися на свої 74 роки, почувала себе цілком добре і бадьоро клопоталася біля свого господарства. При ній була її вірна шістьдесятилітня Лисавета, яка вже сорок років працювала у неї за куховарку. Обидві старі не могли собі навіть уявити життя одна без одної, але завжди ставилися до вчинків одна одної з певним критичизмом.

Єлисавета Іванівна вичитала в якійсь газеті, що перебування котів в домі може бути дуже небезпечне для здоров'я всіх мешканців, і ця відомість зробила на неї чомусь велике вражіння, вона зараз же покликала Лисавету й урочисто наказала їй, щоб в домі не було жадного kota, детально пояснюючи, в чім саме річ.

Лисавета, стоячи на своєму постійному місці біля дверей з їдальні до кухні, відповіла: “жили з котами в хатах цілий вік і нічого, були здоровісінькі, а то не було вже від чого хворіти, так від kota”, саркастично посміхнулася, повернулася і вийшла.

Проте досить гладенький руденький котик продовжував не тільки мешкати у неї на кухні, але майже щодня з'являвся і до їдальні, і до вітальні, і навіть вилежувався там на меблях.

Єлисавета Іванівна, зрозуміла річ, не могла цього не помічати, але на це реагувала тільки тим, що почала призириливо звати його Лисаветин кіт, підкреслюючи тим водночас і приналежність kota до Лисавети, й Лисаветину несуборди-

націю, і цілковите відчуження самої Єлисавети Іванівни від цього kota.

І вже зранку Єлисавета Іванівна, в присутности Лисавети, казала голосно: “Нехай Дорочка не пе молока з цієї чашки, бо вже Лисаветин кіт був біля неї”.

А увечері, коли вся родина збиралася в вітальні з її старовинними меблями, широкою твердою канапою з деревляною ясеневою спинкою, з дуже важкими фотелями, з високим дзигарем з рожевими трояндами, намальованими на цифербляті, навколо круглого розсувного стола з чаєм в старовинному сервісі з порцеляни Миклашевського, Єлисавета Іванівна починала гукати: “Лисавето, а Лисавето!”

Лисавета, вичекавши певний відповідний речинець, зявлялася на порозі з своїм коротким: “Ну, чого?”

Єлисавета Іванівна, мовчки, якимсь особливим рухом, мішаниною величності та призирства, показувала на kota, що нахабно лежав на фотелі.

Лисавета, залишаючися на своїй позиції, може з трохи штучним спокоєм, але зате з убійчим сарказмом, запитувала: “Так оце того й кликали?”, поверталася й виходила.

Зрозуміло, всі Косачі не мали жадної змоги утриматися від реготу, Єлисавета Іванівна під впливом такої відповіді Лисавети, навіть не настоювала вже на вигнанні Лисаветиного kota, який тільки мружив зелені очі, підкреслюючи збільшеним воркотінням свою цілковиту неутральність.

Розважав також надзвичайно Лесю гадяцький справник, Петренко, який тільки і робив, що вишукував підозрілих осіб у Гадячому, цілісінькі ночі він ходив по місті, придивляючися до всіх, і дуже був незадоволений, коли хтось із знайомих вітався з ним.

— А ви мене хіба пізнали? — запитував він.

І мала рацію, на думку Лесі, Єлисавета Іванівна, коли казала їй: — “Таки, душечко, для нашої сторони одного Го-голя мало”

Взагалі в Гадячому молоді Косачівні провадили життя трохи незвичайне для них — раз-у-раз вешталися у них чужі люди, то вони по цілих ночах човнами Псллом волочилися.

Дуже часто зустрічалися вони там з ще шкільним товаришем дядька Михайла, щирим його другом, Миколою Васильовичем Ковалевським з його апостольською головою;

наче з своїм однолітком почували себе Косачівні в товаристві цієї людини з кристальною душею. Гостювала тоді в садибі Ковалевського й його дочка, Галя Дегенова, велика приятелька Лесі.

Швидко проминули золоті червневі дні, сині зоряні гадяцькі ночі, і кіньми до залізничної стації Піски, звідти до Кременчука залізницею, там пересідка на іншу залізницю і до Миколаєва, звідти пароплавом, і Леся з Олесею опинилися в Одесі, прибувши на шлюб Маргарити Комарівни, яка в їхній присутності вже стала називатися пані Сидоренкова.

З Одеси сестри безпосередньо повернулися до Колодяжного.

Тут у житті Косачів взагалі, а Лесиному зокрема, трапилася визначна подія, давно вже очікувана, але все таки ніби несподівана: Миша, якого дослівно обожувала вся родина, той Мака, як його пестливо звали у родині, що ще недавно, здається, виїздив до холмської гімназії, якого так недавно Ольга Петрівна вчила читати, скінчив уже Дерптський Університет, обріс вусами і бородою, ставши дуже подібним до дядька Михайла, заявив батькам, що він бере шлюб з Шурою Судовщиковою.

І дівчина ж добра, і виросла на Косачевих очах, як своя, і давно вони вже любляться з Мишею, а все ж таки якесь незадоволення, якийсь неспокій, якась прихована заздрість повставали в душах у старих Косачів, хоч і ховалися вони з цими почуваннями. Леся ж щиро раділа щастю другої половини свого колишнього "Мишолосія".

Цей шлюб відбувся якось у спішному порядку, якось трохи хаотично 12 вересня у Києві, при чім прибули на нього з Колодяжного тільки Петро Антонович, Леся й Олесь. По шлюбі всі поїхали до Колодяжного, і за яких два дні молоді вже відїхали до Києва, а звідти Миша до Дерпта, а Шура на свої половецькі степи.

Але і за цих гармідерних часів писала Леся до дядька, що за рік вона гадає бути за морем: "нехай я там і азійтка, і сяка, і така, а все таки Ви можете мені вірити — "vedere Napoli e poi morire" кажуть люди, ну а я кажу те саме, тільки не про Неаполь, а про Софію"

Тим часом на родинній нараді в Колодяжному вирішено, щоб Леся й Олесь на зиму їхали до Києва "дальшої науки здобувати та Парнас засновувати". Ольга Петрівна по-

їхала вперед до Києва, дбайливо, суто по матерньому, влаштувала там все для дочок, і 16 жовтня 1893 року двадцятидволітня Леся і шіснадцятилітня Олеся оселилися в двох притульних кімнатках у будинку ч. 9 на Стрілецькому заулку.

Олеся почала надзвичай старанно вивчати французьку та німецьку мову, математику, історію, географію, зоологію, ботаніку, а Леся з своєю приятелькою, Людою Старицькою, взялися вивчати англійську мову — давню свою мрію і постійну пораду з боку дядька — у мисис Копейкіної, особи, що, не дивлячись на своє стовідсоткове прізвище, не знала жадного російського слова.

“Коли то я читатиму Шекспіра в оригіналі!?” захоплювалася Леся.

Крім того Леся багато читала, малювала, грала, брала участь у щойно утвореній київській редакції львівського “Дзвінка”, писала оповідання, вірші в прозі і вірші в поезії, перекладала та допомагала “своїй” Олесі, чи як її жартовливо називав Микола Васильович Ковалевський, “Віщому Олегові” настирливо гризти зубами граніт науки.

А крім того разом з своїм літературним гуртком, своєю “Плеядою”, Леся підготовляла до видання літературний збірник, писала популярні брошурки з історії України.

Навіть на Різдво сестри не поїхали додому. Три дні вони посвячували, побували в театрі, у найближчих знайомих: у Старицьких, Лисенків, у Ковалевського, і знову за працю.

А вже коли Леся кінчала якунебудь свою працю, то робила це несамовито, сидячи за столом до 4-ої, до 5-ої години. . . .

Здоровлячи дядька з Новим Роком, 1894, зазначає вона, що “сказала б і з новим щастям, та я щось не вірю в те щастя, отже бажаю здоровля та трошки більше спокою та радощів.”

Вона описує дядькові київське життя, знаючи, як це цікавило його: “У нас велика біда, що багато людей думають, ніби досить говорити по-українськи, щоб мати право на назву патріота, робітника на рідній ниві, людини з певними переконаннями. Говорити по нашому — це вже ценз, а послухати часом, що тільки говорять по-нашому! Одним словом “ет” — улюблене слово Олега Віщого!”

“Не багато вже в Києві — пише вона в іншому місці —

залишилося Ваших старих приятелів, та всеж таки трохи їх є, всіх їх бачу частенько, і дуже рада, що можу назвати їх і своїми приятелями. Інші Ваші колишні приятелі вже не варті тепер цієї назви, у нашої молодої компанії взаємовідносини з ними ввічливі, але мені тяжко з ними говорити.

“Але — додає до цього Леся з молодечим запалом, — вороженьки Ваші нехай то не дуже брешуть, бо тепер є тут такі, що вріжуть їм нарешті язика”.

Закінчує вона свої часті листи запевненням, що її любов є скоріше активна ніж пасивна, й що вона це незабаром доведе ділом.

Проте втомив Київ кволий Лесин організм: своєю невтомною працею біля стола, сталюги та фортепіяна, а також ходінням по Києву Леся натрудила свою хору ногу. Київські лікарі, правда, казали їй, що головна річ у її нервовості і малокровності, та що нога, хоч і прикорочена, і має хронічний вивих, і кістки в ній стоять не так як треба, може не завдавати їй великого клопоту.

А тут ще надходили дуже сумного змісту листи від дядька. Писав він, що знову онімів. Потім писав, що вже більше трьох тижнів, як може говорити тільки пошепки, а тут треба починати лекції. Доводиться подавати до відставки, а що тоді їсти? В додаток десять днів тому наскочив на нього сухий плеврит у лівому легені. Кілька днів лежав з температурою і кричав з болю. . . .

І Леся зараз же відписувала йому, пробуючи потішити, заспокоїти:

“Побачите, що влітку Ваше здоровля поправиться і голос повернеться, аджеж він Вам двічі повертався. По потрійному плевриті може хоч кому голос пропасти. Будете писати, будете друкувати, ще ваша доля не загинула-”

А крім того бачила Леся в кожному листі з дому страшний неспокій, отвертий цілком з маминого боку й прихований з батькового, як то там у Києві дочки самі дають собі раду, чи не захоріють, чи не трапиться чогось злого з ними, тощо.

На Великдень сестри повернулися до любого, зеленого вже Колодяжного.

І звідти Леся пише до дядька, в листі вона вже категорично заявляє про свій намір їхати в травні закордон, “якщо тільки Ви не будете проти цього та якщо не стануть на

перешкоді якісь незалежні обставини. Тільки ці дві причини, — продовжує Леся, — можуть розбити мій намір, а більше ніщо, бо він дуже твердий. Пишіть же мені скоріше, жду Вашого листа, як земля небесної роси. Мені здається, що моя поезія стане краща, коли я матиму змогу поговорити з Вами докладно про неї”.

Михайло Петрович, одержавши цього листа, написав до сестри, що їй казати нічого, як вони всі радітимуть Лесиному приїздові, але боїться він, що перебування у них, хворих та з цього приводу пригнічених, може зле відбитися на Лесі.

У своїй відповіді Ольга Петрівна зазначила, що “Леся дуже добре знає, як багато довелось Вам усім перенести і фізичних, і моральних страждань, її саму доля досить потріпала, може саме тому Ви всі їй такі дорогі та близькі. Прийміть же її, як справжню рідну людину”.

X.

Дійсно, ніби доля посміхнулася Лесі: вона значно поздоровішала, кульгала, правда, спираючися на паличку, але могла ходити свobodно, навіть швидко, а тут ще здійснювалася її улюблена від кількох років мрія про подорож до Болгарії.

І на початку червня року 1894 Леся прибула до Софії на невелику вулицю Денкоглу, щоб погостювати там продовж місяця. Вона так затопилася радісною зустріччю з Драгомановими і Шишмановими, що досить довго не писала нічого додому, навіть про свою подорож.

Проте недовго пробули родичі вкупі в Софії. Михайло Петрович у липні мусів їхати з дружиною лікуватися у паризьких лікарів, а водночас і відвідати малого Зорю, Леся ж, залишившись ще на місяць у Болгарії, переїхала разом з Шишмановими та Аріядною Драгоманівною з Софії на літо до Владаї, гарної гірської зовсім дикої софіївської околиці.

З Владаї Леся часто писала до дядька:

“Е, я на дереве — весело починала вона свого першого листа — або принаймні під деревом і на горі. Моя лісова душа цілком заспокоєна. Тут моя натура зовсім змінилася — я встаю рано, ходити можу навіть по каміннях у гору, дуже

багато броджу і роздивляюся по околицях. Тут усе мені добре, взагалі Владая дуже мені на користь”.

Непокоїться вона тільки весь час, чи пощастить їй ще побачитися з дядьком перед її поверненням додому, яке Леся відклала на місяць.

Здоровила вона дядька з тридцятими роковинами його шлюбу — 29 серпня, бажала дочекатися й до золотого шлюбу. “Незабаром, — пише вона, — справлятимуть люди Ваші інші роковини (53 від народження та 30 від початку літературної діяльності Драгоманова, що припадали на 6 вересня), тоді, сподіваюся, буде видно, що на Україні живуть не самі Ваші вороги, знаю я, що там є більше прихильників Ваших серед молоді, ніж ворогів. Що ж до мене, то я хочу бути Вашою ученицею, заслужити собі право зватися так а коли на мене впаде хоч частина тих прикростей та інкримінацій, які дістаються Вам, то я і трохи журитися не буду. Мені здається, що мушу повернутися до Росії краща, ніж виїхала звідти”.

У вересні Шишманови з Лесею повернулися до Софії, а Леся, за згодою батьків, відклала своє повернення до жовтня. Ретельно вона взялася вивчатися болгарської мови.

“От ще потурчуся та побусурменюся тут! А взагалі я не знаю, як я тепер могтиму виїхати від Вас, та краще і не думати про це. Коли б то Ви скоріше приїздили. Я не писала Вам особного поздоровлення з днем Ваших роковин — все одне ніякими словами не скажеш того, як я Вас люблю і як палко бажаю Вам усього доброго. Всеж перед моїм відїздом побудем з Вами тижнів три. А на той рік я Вам вишлю меншу сестру на заставу. Воно славне дівча, ця Олесья, і, сподіваюся, будуть з нього люди, кращі, за нас, старших, — дуже вже воно завзяте, а цього, власне, тепер і треба.”

— Погано, — пише Леся в іншому листі, — що досі ніхто не говорив зі мною так з приводу моїх творів, як Ви. Критика моїх знайомих і рідних більше спрямована була на мову, стиль, тощо, а ніхто не хотів чи не міг взяти діло в корінь, як це зробили Ви. Я дивуюся, як у мене не розвилася манія грандіоза, де ж таки з 10 літ попасти в поети; я справді думаю так, але разом з тим думаю, що вона таки не розвилася. . . . Ну що ж, візьмемося з другого кінця, може щоне-

будь і вийде, в 23 роки ще можна починати з початку”.

10 жовтня Драгоманови повернулися до Софії. Болісно стиснулося Лесине серце, коли, стрічаючи їх на людному дворці, побачила вона, як зійшов дядько з вагону, спираючися важко одною рукою на палицю, а другою на руку дружини, як пожовкло, позморщилося його обличчя, як погорбилася його постать, як посивіла його борода.

Дома дядько продовжував почувати себе дуже зле. Траплялися цілі тижні, що він не тільки не міг ходити по кімнаті, але навіть рухатися — такий нестерпний був біль коло серця. Отже доводилося тоді йому весь час лежати у ліжку з мокрою глиною, чи льодом на серці, це трохи заспокоювало біль, але потійне прикладання холодного мокрого викликало у хворого збільшений кашель, доводилося рухатися, а це знову впливало зле на біль серця.

Не дивлячися на такий стан хворого, припасовано до його ліжка, на його домагання, спеціальний столик-пюпітр, на якому Михайло Петрович міг писаги лежачи, і тільки хоч трошки йому легшало, він уже майже безперестанку писав своїм дрібним, усе нечиткішим і нечиткішим письмом або, коли міг говорити, починав диктувати Лесі, яка весь час, на зміну з Людмилою Михайлівною, перебувала при ліжку хворого, старанно виконуючи секретарські обов'язки у дядька.

Коли ж біль тимчасово минав, Михайло Петрович, не дивлячися на категоричну заборону лікарів й на уклінні проханьня своїх, захопивши з собою потрібні ліки, їхав на університет викладати.

Упросилася Леся у батьків покищо не повертатися до дому.

Якось зайшов відвідати Михайла Петровича, що саме диктував Лесі, ректор Вищої Школи, доктор Агура. Підчас розмови він просто запропонував Михайлові Петровичу прийняти болгарське підданство: зроблено це буде дуже швидко, а це ж надасть певні права не тільки йому, але й його дружині і дітям. І Леся з справжнім сердечним болем побачила перший раз, що завжди такий стриманий у виявленню назовні своїх почувань дядько замість відповіді тільки заплакав.

Зрозуміла дівчина, що іноді бачити чужі сльози значно болючіше ніж самій плакати.

16 грудня року 1894 у Львові заходами приятелів Михайла Петровича урочисто святкували 30-літній ювілей його літературно-наукової праці. 30 років тому у київському університеті він, молодий, бадьорий, енергійний, блискучо оборонив свою дисертацію “про венія легенді”.

Сумно посміхався Михайло Петрович, втомлено дивилися його великі сірі очі, — “цей ювілей є водночас і мій похорон”, казав він, але коли Леся прочитувала на голос всі ці привітання, адреси, телеграми, що надходили наперед до Львова, а потім і до Софії, вона помічала, що залишаючися на самоті, дядько знову перечитував усі ці вияви пам'яті про нього.

Потім стали надходити подарунки: басарабці надіслали коштовні книжки, харківчани — 14 томів Лисенкових творів у розкішній оправі чернігівці — великий портрет Шевченка олійними фарбами і також книжки, волиняки — картину, вид українського села, херсонці — коштовні книжки, полтавці — коштовні книжки та альбом видів Полтавщини в оправі з полтавської плахти, подоляни — срібну склянку на стіл і книжки, кияни — коштовну шкатулку для рукописів, галичани — гуцульські вироби, киянки — альбом видів Києва, харківчани — вишивану українську сорочку, полтаванки — гаптовану золотом скатертину, одесанки — вишиваного українського рушника, галичанки — вишивану подушку, харківські студенти — альбом фотографій з картин Рєпіна, київські студенти — срібного ножа до розрізування книжок з написом „ой вигострю товариша, засуну за халяву та піду шукати правди” і багато інших.

Усі ці речі вступали під Лесину опіку. Їй яка взагалі мала великий мистецький смак, дали “carte blanche” розміщати їх, що вона і робила разом з Радою, і скромна передше вітальня Драгоманових змінилася до непізнання.

Усе це не могло не впливати добре на здоров'я Михайла Петровича, і по Новому Році йому покращало, а в Драгоманівському домі поспокійнішало, навіть іноді Михайло Петрович, лежачи у себе на ліжку, просив Лесю заграти на фортепіяні і завжди хвалив її музику. Особливо йому подобалася в її виконанні баркароля Чайковського, яку він просив навіть повторювати.

Леся продовжувала виконувати свої секретарські обов'язки при дядькові, писала багато свого, багато листувала-

ся зо Львовом, особливо з вірним дядьковим оборонцем, незмінним другом усіх Драгоманових і Лесиним особистим приятелем, Михайлом Павликом у справі вміщення у львівських виданнях своїх творів і в справі друкування книжки про святкування ювілею дядька, яку вони разом споруджували, писала додому веселі листи і фізично почувала себе цілком добре.

З дому їй писали також часто.

Спочатку писала Олеся, як вона у великому товаристві колядувала у Києві, як вони таке виробляли по вулицях, що бідний пан Тимченко мало не вмер із страху і щохвилини благав їх бути тихше, бо заберуть до поліції. По вулицях була страшенна ожеледь, всі вони один одного підштовхували, а вона, Олеся, як штовхнула пана Черняхівського, то прокотила його. Нижньо-Володимирською від Жандармської аж до Жилянської вулиці, всі мало не повмирали від сміху.

Писала Олеся, що Новий Рік зустрічали вони всі у Лисенків, була там ялинка, Микола Виталевич багато грав, а Люда Старицька деклямувала під музику Сафо, отже мусить цей рік бути веселий та щасливий.

Далі писала Олеся, що на мясниці була на літературно-танцювальній вечірці на користь незаможних студентів. „Була я з панночками Старицькими, а з нами був Черняхівський, здається вже офіційний наречений Люди. Усі розпорядчики були знайомі: Славінський, Стешенко, Міхновський. Я страшенно багато танцювала й було мені дуже весело, танцювала з самими несподіваними людьми, наприклад з Міхновським. Він, завжди такий сумний та надутий, був чомусь надзвичайно ввічливий та веселий аж я очам своїм не вірила. Оксана Старицька майже не танцювала, бо кожен раз, як збиралася йти в танець, Стешенко робив такий мученицький вираз обличчя, що вона мусіла всім одмовляти, кажучи, що їй не хочеться танцювати”.

А потім стали з'являтися в листах до Лесі з дому різні натяки на її поворот, то Олеся писала, що має намір, по поверненні Лесі додому, сама їхати до дядьків, то Ольга Петрівна наприкінці довгого листа, неначе ненароком, запитувала: “ну, а ти коли думаєш вертатися? Пора вже про це думати”.

А Петро Антонович навіть у лірику вдався:

„Ластівка, що зимувала разом з тобою, мила Зеїчко, вже повернулася і мостить гніздечко під твоїм вікном та на тебе чекає, а я скучив уже чекати і хочу знати, коли виглядати”.

Отже Леся вирішила остаточно повертатися додому напочатку червня і вже писала до Павлика про зустріч з ним і Франком у Львові.

XI.

8 червня року 1895 гарячого софійського ранку Михайло Петрович по певній перерві поїхав знову до Вищої Школи, де відбувся під його керівництвом семінар з історії північно-західніх європейських народів. Підчас семінара він дихав частіше, кашляв міцніше і виглядав гірше ніж звичайно, але навіть жартував із студентами.

Повернувшись додому о 11 годині Михайло Петрович, як завжди, повісив на стіну біля ліжка старовинного, ще дідового срібного годинника на срібному ж ланцюжку, поставив на столику ліки, що брав з собою до Школи і поклався до ліжка. Він казав, що почуває себе трохи втомленим, але був у доброму настрої, весело розмовляв з Лесею і казав, що звечора почне їй диктувати свою нову річ, щоб закінчити до її відїзду.

По обіді Михайло Петрович трохи заснув, прокинувся в 5 годині, скаржився, що чує себе якось недобре, Леся дала йому звичайних його ліків, він посміхнувся їй, закашляв, хтів пристати, схопився рукою за серце й упав знову на подушку. Дихати йому було важко, на обличчі з'явився вираз великої муки й за декілька хвилин він помер.

Зрозуміла Леся, який це неземний жах бути біля ліжка хворої дорогої людини і почувати, як на протязі короткого часу надії все зменшуються, почувати, як вони зникають, почувати, що їх уже нема і почувати нарешті, що вже по всьому, що вже сталося.

І в невеличкій скромній кімнатці, заваленій книжками, рукописами, теками та коробками з матеріялами, на убогому звичайному залізному ліжку лежало вже щось таке бідне, таке жалюгідне, щось ніби зменшене, ніби в чимсь винувате, те, що декілька хвилин тому ще було — жива людина, яка думала, хвилювалася, страждала, чогось бажала..

Гістерично ридала у ліжку Рада, гірко плакала в обіймах чоловіка Ліда, плакав сам Шишманов, плакав, не дуже розуміючи в чім річ, малий Маусік, плакала служниця, без перерви самі собою котилися з Лесених очей такі гарячі, часті, великі сльози. Не плакала тільки Людмила Михайлівна, механічно сіла вона на стілець, й її все ще гарні, великі, сірі, але зовсім сухі очі не відривалися від того, що було ще недавно її чоловіком.

Чи повставали в її пам'яті по черзі давні їхні зустрічі, й та незабутня гадяцька весна, коли Миша, тоді ще студент, трохи незрозумілий, трохи навіть несимпатичний, своєю волею, своїм почуванням заповонив її і назавжди прикував до себе, й ті перші поцілунки в темряві густого Кучинського саду, й той золотий день, коли вони разом, по шлюбі, вийшли з брами, подібною до тунелю, Прозоровської башти київської фортеці і та передвечірня панорама бузкового Києва з золоторожевими банями церков, з різнокольоровими осінніми плямами садів, що розкинулися перед нею і Мишою, тим Мишою, високим, гарним, любим, у чорному сурдугі з білим краватом, й такі чудові, просякнуті взаїмним коханням київські перші роки спільного життя, й та така чарівна, не дивлячися на її хворість, не дивлячися на смерть дочки Олі, перша подорож до Європи, й знову золоті київські спільні дні... А зустріч у Відні по його відїзді з Києва! А все це женецьке таке притульне, таке миле життя! А ті останні софійські роки, коли на кожному кроці вона переконувалася в його незмінній любові, коли вона сама кохала його так, як і другого дня по шлюбі! Те еміграційне життя, ті злидні — та це ж було справжнє щастя!... Чому ж воно так швидко пробігло, промайнуло, щезло?! Невже справді все скінчилося?! Невже це все справді, а не в якомусь кошмарі?! Ні, мабуть справді, он виносять зомлілу Радугу... Висить Мишин годинник, що його сьогодні, як завжди, він накручував, що його повісив на стінку, годинник йде, а Миші вже немає.

І не буде.

Скінчено.

Сталося...

А через розчинене вікно доносився звичайний гамір вулиці, стукотіли робітники на сусідній будівлі, грала недалеко катеринка, голосів десь осел...

Леся почула, як Шишманов викликав її до їдальні. Там він сказав їй, що мабуть тільки їх удвох всім розпоряджати, отже як буде з похороном?

І на зауваження Лесі, яка добре знала дядькові погляди, що зрозуміло, похорон мусить відбутися без жадної релігійної обрядності, Шишманов зауважив, що болгарське право не визнає нерелігійного похорону; тоді вони удвох, знаючи, як небіжчик симпатизував протестантському релігійному рухові, вирішили, що треба його ховати за протестантським обрядом, і Шишманов поспішив робити відповідні розпорядження, повідомляти кого слід, надіслати телеграму до Колодяжного.

Зрозуміло, не спиться по таких днях, але змучений організм вимагає свого, заплющуються очі, й важкий, важкий сон охоплює, окутує, позбавляє свідомости, а потім раптовий прокид! Який жах поволі усвідомлювати всі вчорашні події!

Вища Школа взяла весь похорон на свій кошт, вітальню з такими ще недавніми ювілейними подарунками затягнуто крепом, посеред неї на постументі стояла позолочена оливяна труна з тілом небіжчика, майже засипана квітами. Жовте, жовте і худе, худе було мертве обличчя.

По короткій протестантській панахиді о шостій годині увечері, студенти взяли на свої плечі труну, виносячи востаннє господаря з його дому. Невеличку вулицю Денкоглу переповнював натовп, у великому порядку стояли сотні студентів — вся вища Школа in corpore з'явилася віддати останню пошану улюбленому професорові. Студенти напереміну несли відкрити труну, численні вінки.

На півдорозі до далекого кладовища розпочалася злива у перемішку з градом, труну поставили на критий катафальк, але майже ніхто не залишив жалібної процесії. Дійшли і до кладовища. Дощ стихнув. Було велике болото. Край свіжо викопаної могили розпочалися порщальні промови, останнє прощання з тим, що вже і не нагадує колишню живу людину. Закрито віко. Труну на мотузках обережно спускають на дно могили. Механічно кинула на неї грудку болота Людмила Михайлівна, кинули дочки, кинула Леся, і грудки або вдаряли о домовину, або хлюпалися у воду, що зібралася в могилі від дощу. А потім стали закидати могилу вже землею лопатами, голосно гупала ця земля. Вже

зрівняно землю вже зроблено на ній невеликий горбок, і стали укладати навколо вінки. І на першому напис: „Од Твоєї жінки і Твоїх діток”, а на другому: „Дорогому дядькові — од його Лесі”.

Леся не могла відірвати очей від дядини, яка так постаріла й осуналася протягом цієї ночі, й щось неначе задрість промайнуло у неї в серці. Ось ця жінка справді любила дядька, у неї з його смертю справді все скінчено і вже назавжди. Любить і вона, Леся, дядька, не зупинившись ні на хвилину віддала б вона своє життя, щоб повернути його дядькові, але коли дядина вже ні на що не реагує, вона, Леся, почувши крик маневрового паротяга, що гулко залунав у горах, невільно усвідомила, що ще не все для неї в житті скінчено, що мусить бути для неї ще майбутнє. Й якось соромно від цих неясних думок, й якісь приємні вони...

Сонце, вибившись з-за хмар, освітлювало і кладовище, й могилу з вінками, і людей, що виходили вже з кладовища, і далеку панораму суворих Балканських гір.

Нема більшого інтимного горя, як втратити близьку улюблену людину, немає, здається, гострішого моменту в цьому, як кинути її, цю людину чи те, що залишилося по неї, закопану в могилі на кладовищі, але значно перевищує своїми переживаннями повернення, прибуття з кладовища додому, колись спільного дому й усвідомлення, що вже немає в цьому домі тієї людини, що осиротів цей дім назавжди... а на кожному кроці різні дрібниці так живо нагадують про недавнє минуле за життя її.

Не зразу прийшла до себе Леся по всьому цьому, не зразу навіть мала вона силу написати до батька.

“Любий Папо! Не знаю, чи получив нашу телеграму про смерть дядька. Тепер ні в кого ще нема ніяких плянів, як бути далі Людмилі Михайловні з дітьми. Найлучше, якби ти міг приїхати, а коли цього ніяк не можна, то хоч пиши частіше. Тепер це для нас дорого дуже. Твоя Леся. Передай як небудь мамі і напиши, як вона це прийняла. Ми всі немов без голови. Прости, я більше не можу писати, нехай потім. За моє здоровля не бійтесь, з нас ніхто не заболів. Бабушку підготовте до цієї звістки. Сповістіть Ваню і Сашу! Нам тяжко писати ці сповіщення, допоможіть нам”.

Але не треба було підготовляти Єлисавету Іванівну. Стара Драгоманиха, нічого не знаючи про софійські події, 11 червня, на руках дочки Ольги та синів Івана та Олександра, сама пішла навздогін сина Михайла.

Важкий був моральний стан у помешканні Драгоманових, важко було й Лесі, а тут ще надійшов до неї лист від Олесі, лист, що просто кричав від розпачливості вісімнадцятилітнього, налитого любовю, серця:

“Люба моя Лесю, скільки раз тїла тобі писати і не могла. Таки просто ані слів, ані виразів ніяких не було, щоб можна написати те, що було на душі. Ти постав себе на моє місце і подумай, щоб ти почувала, коли б прочитала таку телеграму, як та, що надіслав Ваня, вона мені перш за все була дана, тоді ти зрозумієш, чому я не могла писати. Я тільки була рада, що мами тоді не було дома.

Лесю, аджеж я не менш тебе любила дядька. Ні, ні, я й тепер не можу писати, нащо мучити й себе, й тебе? Тільки от що, скажи Дядині і всім, всім, що я їх так люблю, так, що і вимовити не можу, тільки знаю, що й душу, і щастя, і все, все віддала б, аби вони були щасливі та спокійні, серце в мене рветься од того, що я нічим не можу допомогти. Коли б ти знала, як тяжко нам усім удавати з себе спокійних, аби мама була спокійніша.... Вибач, не писатиму більше, бо не можу. Твоя Олеся”.

Не легко читати такі листи!....

Але вже запаковано валізки, кинуто останній погляд на маленькі, ще так недавно притульні і щасливі, а тепер такі самотні, осиротілі кімнати.... Останні гарячкові обійми на двірці (а рік тому, як солодко було на серці зустрічати тут же, майже на цьому самому місці, і дядька, і всіх Драгоманових, і всіх Шишманових!)....

І вже стукотять монотонно колеса невивідного болгарського поїзду, вже відійшло до країни спогадів і перебування у Софії, і всі тамтешні милі люди.... Цього вже немає, це все вже було....

Ах не думати краще про минуле, не думати!....

ХІІ.

А яке щастя побачити свіжого соняшнього ранку знайомий Радивилівський двірець, тривожно оглянути з вікна

весь мокрий ще від роси перон і нарешті угледіти невисоку постать батька, що в своєму урядничому кашкеті, в своєму, майже рідному, старенькому вицвілому пальті, підтюпцем поспішає до потягу, махаючи здалека рукою!

Яке щастя кинутися в його обійми, притулитися до нього, чути такий знайомий з дитячих років запах тютюну та одекольону....

— Та заспокойся ж, Зеїчко, така велика, письменниця, всю Європу сама обїхала, а плаче, як мала Дорочка!....

І вже разом у вагоновому купе в дорозі до Ковеля.

Любий таточко! Та який же він старенький став! Борідка вже зовсім сива.... І та ж сама чорна завязувана краватка, і ті ж самі халявки старомодних чобіток виглядають з-під штанів.... А ці добрячі очки, що, посміхаючися, оточують зморшками навколо! А ці пухнаті, порослі рудавими волосинками руки!....

Отже схопити цю руку й цілувати її, цілувати, хай знову капають сльози! Не такі вони, як ті колишні — спокійні, навіть радісні!....

— Та, Лесю, дитино моя, та заспокойся!....

Ах як поволі біжать коні від Ковеля до Колодяжного!...

Як поволі біжать вони колодяжненським подвір'ям!....

— Лесю, та так же не можна, та ти ж упадеш!....

— Мамочко!!!

І знову плакати в рідних обіймах, навіть ридати разом, змішуючи сльози.... А там кидаються в обійми Олесь, Оксана, мала Дорочка, тут і Миша, і Микось, що образився з мамою там, на кладовищі”....

А потім розмови, довжезні розмови, довжезні оповідання, бо кожний хоче оповісти про свої переживання, хустки для носа в русі, шмигання носом, спазми в горлі припиняють слова, але проскакує й сміх.

Й оповідала Ольга Петрівна (Боже мій, як багато срібних ниточок в її чорному волоссі!), і закінчила знову хвилюючися (“Мамочко, та заспокойтесь!” — це Олесь): “Й ось, нарешті, по всьому довгому житті залишилася тільки свіжа висока могила поруч з батьківською.... Ніколи не думала, що могила може щонебудь значити, зрозуміла це тільки тепер, відчуваючи кладовище, особливо останнього дня, коли здавалося, що не можна виїхати не попрощавшись з мамою там на кладовищі”....

І пригадалося Лесі, як напередодні перед виїздом і вона з Радою відвідали софійське кладовище, й як їй тоді здавалося неймовірним, що під тим невеличким горбком землі закопано труп дядька Михайла, дядька, якому вже нічого не треба.

Життя брало своє, треба було готуватися до зимового шкільного сезону. І Ольга Петрівна, забравши зі собою Олеся, Оксанку і Микосю, поїхала до Києва лаштуватися на зиму.

Залишившись в Колодяжному з Дорочкою Леся багато часу перебувала з нею, багато господарювала, за свою працю якось не могла взятися.

Якось увечері, коли червоне сонце на заході довгим промінням золотило колодяжненську вітальню, коли Петро Антонович з Дорою допивали чай на садовому ганку, Леся підійшла до фортепіяна, щоби привести до ладу ноти, що їх порозкидала перед виїздом Олеся. І раптом Лесин погляд упав на баркарюлю Чайковського.... Застукотіло в серці, потемніло в очах. Але Леся примусила себе сісти за фортепіяна, піднесла кришку, поставила ноти.... але навіть дихати трудно, а не то, щоб грати.

Леся встала, пройшлася по кімнаті і знову сіла, і заграла баркарюлю.

Леся грала, звуки народжувалися, плили і зникали, і здавалося їй, що поза її спиною сидить дядько Михайло, слухає її і пестливо дивляться на неї любі мудрі сірі очі, ніби посміхається він....

Скінчила.

Голосно стукав маятник великого гданського годинника.

Обернулася.

Біля дверей, що вели на ганок, стояли Петро Антонович і Дора.

— Як же ти сьогодні добре грала, Зеїчко, — сказав Петро Антонович.

Не відповідаючи Леся вийшла в сад.

— Обіцяла я, дядьку, що буду Вашою вірною ученицею і буду нею, буду працювати за Вашими вказівками, за Вашим заповітом.

І говорила це Леся собі не в молодечому запалі, а по-важно й здавалося їй, що ще життя попереду, що будуть у

неї переживання, але що не буде вже молодости, що молодість її вже минула.

А за садом вставала курява — давно не було дощів, — ревли корови, мемекали овечки, то череда поверталася з поля додому.

